

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐՆԵՐԸ

Հայ հոգևորականների դատական գործերը*

19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին հայ հոգևորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ դարձել են ազատամարտի ակտիվ մասնակիցներ ու ջերմ աջակիցներ:

Արևմտյան Հայաստանում ծավալված հայդուկային կռիվներում կարևոր դեր են խաղացել Տարոնում՝ Հակոբ Սարկավազ Տեր-Ղևոնդյանը, Մշո Ս. Կարապետի վանքի վանահայր Ներսես վարդապետ Խարախանյանը, Ատրպատականում՝ Գերիկի Ս. Աստվածածին վանքի վանահայր Բագրատ վարդապետ Թավաքալյանը և ուրիշներ: Խանասորի արշավանքին մասնակցել և ծանր վիրավորվել է Բաշկալեի Վարդան վարդապետ Նալբանդյանը:

Հայ հոգևորականությունն ակտիվորեն մասնակցել է նաև 1903 թ. սկսված՝ հայ եկեղեցական գույքի բռնագրավման դեմ պայքարին: Այդ պատճառով ցարական իշխանությունների կողմից արքայազն Նուբիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանցը, Նոր Բայազետի առաջնորդական փոխանորդ Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանը, Մխիթար վարդապետ Տեր-Սկրտչյանը, Իսահակ վարդապետ Տեր-Միքայելյանը, Կարսի Ս. Նշան եկեղեցու Առաքել քահանա Առաքելյանը, Մանգլիսի Անդրեաս քահանա Արշակունին, Խարկովի Սրապիոն քահանա Սամվելյանը:

1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ Անդրկովկասի հայության ինքնապաշտպանության դեկավարներից էին. Նախիջևանում՝ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը, Ջանգեզուրում՝ Ներսես վարդապետ Մելիք-Թանգյանը, Շուշիում՝ Գարեգին քահանա Հովհաննիսյանը, Գանձակում՝ Կորյուն վարդապետ Սահակյանը:

Նման պայմաններում հասկանալի է, որ հայ հոգևորականները նույնպես չէին կարող գերծ մնալ ՀՅ Դաշնակցության դեմ ուղղված լիժինյան համատարած հաշվեհարդարից: Ցարական պաշտոնյաները քաջ գիտակցում էին, որ հայ եկեղեցականը գորավիզ է հարազատ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին: Այդ պատճառով, թեպետ ՀՅԴ Մեծ դատավարության ընթացքում հայ հոգևորականության շրջանում դատական բռնաճնշումները զանգվածային բնույթ չկրեցին, սակայն ձերբակալվեցին մի շարք հոգևորականներ, իսկ տասնյակները ենթարկվեցին հարցաքննության ու խուզարկության: Հայ հոգևորականների դատապարտումը հայատյաց լիժինների մտահոգացմամբ պետք է ծառայեր

Գ. (Թ) փարի, քիվ 2 (34) ասորի-հունիս, 2011

ՎԵՄ համահայկական համոզես

* Ընդունվել է տպագրության 6. 06. 2011:

որպես ռուսական հասարակության շրջանում հակահայ տրամադրություններ ստեղծելու «փաստարկ»:

Ուստի՝ ՀՅԴ Մեծ դատավարության ընթացքում ձերբակալվել ու հարցաքննվել են բազմաթիվ հոգևորականներ, որոնց մի մասը եղել է կուսակցության անդամ, իսկ մյուսները՝ համակիրներ: Բայց եղել են նաև ՀՅԴ այս կամ այն գործչի հետ համագործակցելու պատճառով ձերբակալվածներ, որոնք իրենց ցուցմունքներում սահմանազատվել են կուսակցությունից:

Սակայն, չնայելով սկիզբ առած հալածանքներին, ՀՅԴ Մեծ դատավարության ժամանակ Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե. կաթողիկոսը հատուկ խնդրանքով դիմեց ցարական վերնախավին և նպաստեց ձերբակալվածների մեծ մասի ազատ արձակմանը: Կաթողիկոսի կարգադրությամբ Պետերբուրգի Շլիսելբուրգյան բանտում կալանվածներին այցելեց Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի կոնսիստորիայի նախագահ Տիրայր վարդապետ Հովհաննիսյանը:

Ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացվող՝ լիժինյան հալածանքներին արժանացած հայ հոգևորականների դատական հետապնդման փաստաթղթերը կարող են նպաստել 20-րդ դարասկզբի հայ իրականության մեջ առանցքային դերակատարություն ունեցած ՀՅ Դ-աշնակցության և Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու պատմության անհայտ էջերի լուսաբանմանը և այդ երկու ազգային կառույցների փոխհարաբերությունների համակողմանի քննությանը:

Դատական գործերի մեջ իբրև մեղադրյալներ կամ վկաներ ներառված յուրաքանչյուր հոգևորականին վերաբերող փաստաթղթերը խմբավորվել են որպես մեկ ամբողջություն, որոնց կցվել են մեր կողմից ձեռք բերված՝ նրանց ավելի ուշ շրջանի լուսանկարները:

Ավագ Ա. Հարությունյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու

THE FILES OF THE GREAT TRIAL OF ARF (DASHNAKTSUTYUN)

The Lawsuits of the Armenian Clergymen

Avag A. Harutyunyan

ԹԻՎ 1
ՄԵՂԱԳՐՅԱԼԻ ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1910թ. օգոստոսի 10: Քաղաք Վլադիկավկազ:

Վլադիկավկազի օկրուգային դատարանի Վլադիկավկազ քաղաքի 1-ին տեղամասի Դատարան Բննիչը Քրեական դատավարության կանոնադրության 403-րդ հոդվածի պահպանմամբ հարցաքննեց ներքոսնվանյալ մեղադրյալին, և նա ցուցմունք տվեց.

Տեր Հակոբ Արզումանի Սառիկյանց¹, 37 տարեկան, ծնվել էմ Դազախի գավառի Վերին Ադդան գյուղում, գրանցված էմ Ելիզավետպոլի նահանգում, բնակվում էմ Վլադիկավկազում, Վորոնցովյան փողոց, Առաքելովի տանը, ամուսնացած էմ, հայ, հայ-գրիգորյան հավատքի, ավարտել էմ հայկական հոգևոր ճեմարան, ունեմ 5 անչափահաս երեխա, Վլադիկավկազի հայկական եկեղեցու հոգևորական, սեփականություն չունեմ, հատուկ նշաններ չունեմ, չեմ դատվել, գործում մասնակիցներին օտար եմ:

1. Հակոբ Արզումանի Սառիկյան (20.12.1872, գ. Գանձաքար, Իջևան - 1945, Երևան) - մշակութային գործիչ, գրող, մանկավարժ, հոգևորական, Խանասորի արշավանքի մասնակից. ԳՅԴ 10-րդ (ժլատի) կենտրոնական կոմիտեության ակտիվ գործիչ, հայ ազգային-ազատագրական շարժման պատմության վերաբերյալ անտիպ հուշերի հեղինակ:

Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում այն բանում, որ ես պատկանել էմ 1905-1908 թվականներից Ռուսական պետության մեջ ձևավորված հանցավոր ընկերակցությանը՝ «Դաշնակցություն» հայկական հեղափոխական միություն անվանումով կուսակցությանը, որն իր գործունեության նպատակ էր առաջադրել գործադուլների, տնտեսական, կազմակերպական և քաղաքական ահաբեկչությունների ճանապարհով և զինված ապստամբության միջոցով բռնությամբ Ռուսական պետության մեջ օրենքներով հաստատված կառավարման հիմնական ձևի փոփոխությունը և դաշնակցային, ժողովրդավարական հանրապետության հաստատման համար գոյություն ունեցող հասարակական կարգի տապալումը, որ տեղի է ունեցել 1905-1908 թթ., [և որ] նշյալ նպատակների համար իր տրամադրության տակ Թիֆլիս քաղաքում և Ռուսական կայսրության ուրիշ քաղաքներում ուներ հեղափոխական բյուրո, հատուկ հեղափոխական կենտրոնական և տեղական կոմիտեներ և ենթակոմիտեներ, խմբեր, 1905-1908 թթ. հրատարակած հակակառավարական ամսագրեր, թերթեր, թռուցիկներ՝ զինված ապստամբության կոչերով, Ռուսական պետության մեջ հանրապետության ձևավորման համար, սարքավորումներով տպարաններ, հրագեների և սառը զենքի մեծ պահեստներ, պայթյուցիկ արկեր (ռումբեր), վառոդի, դինամիտի, փամփուշտի և այլնի մեծ պահեստներ, հեղափոխական զինվորների հատուկ ջոկատներ, ահաբեկչական ջոկատներ՝ «Ահաբեկիչ Մարմին»-ի խորհրդի գլխավորությամբ, որ կոմիտեների որոշումներով 1905-1908 թթ. Ռուսաստանում իրականացրել է նշյալ հանցավոր կազմակերպության համար վտանգավոր համարվող և նրա կարգադրություններին ենթարկվել չցանկացող՝ ինչպես կառավարող իշխանության ներկայացուցիչների, այնպես և մասնավոր անձանց սպանությունների մի ամբողջ շարք, դրանից զատ [իրականացրել է] տեղական հայ բնակչության ամենամյա պարտադրված դրամա-

ՎԱԿԵՆԱԳՐԵՐ

Գ (Թ) ԳՄԻԿ, թիվ 2 (34) ապրիլ-հունիս, 2011

ՎԵՄ համահայկական համոքես

հավաք՝ հանցավոր նպատակների համար և մահվան սպառնալիքի ներքո, առավել ևս՝ հատուկ ստիպողական մեծ դրամական շորթումներ [է կատարել] հարուստ անձանցից, որոնց հրաժարման դեպքում նրանց [սպառնացել են] սպանել, դրանից բացի ինքնագուլի կերպով յուրացնելով դատական իշխանության իրավասությունը՝ իրականացնելով քրեական և քաղաքացիական գործերի քննություններ, և այդ գործերով իր ապօրինի դատավճիռներն արձակելով, ընդ որում են՝ Հակոբ Սառիկյանս, իբր՝ եղել են «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության անդամ, Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի համար իմ անունով հասցեագրված դրամական միջոցների և կուսակցական գրագրության փոխանցման միջնորդ: «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցությանը են երբեք չեն անդամակցել և չեն անդամակցում: Այդ կուսակցության գոյության մասին են գիտեն: Ինձ հայտնի է, որ այն ձևավորվել է 1895-1896 թթ.: Այդ ժամանակից են գիտեն Թուրքիայում նրա գործունեության մասին: Ես գիտեի, որ այդ կուսակցությունը հեղափոխական է և ստեղծվել է Թուրքիայում հայերի նկատմամբ կատարվող բռնություններին դիմակայելու նպատակով: Գիտեն, որ այդ կուսակցությունը հետագայում վերակազմավորվեց սոցիալիստականի: Այդ բոլոր տեղեկությունները են ձեռք են բերել հայկական և ռուսական թերթերից: «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության անդամների հետ են ծանոթություն չեն ունեցել, դրա համար էլ այդ կուսակցությանը ծանոթանալու այլ աղբյուր չեն ունեցել: Բացի վերոնշյալից՝ այդ կուսակցության մասին ուրիշ ասելիք չունեն: Գուցե և իմ ծանոթներից ինչ-որ մեկը անդամակցել է այդ կուսակցությանը, սակայն դա ինձ անհայտ է: Իմ ծանոթությունների

շրջանակը շատ մեծ է, քանի որ են ծառայել են Կովկասի բազմաթիվ վայրերում, աշխատակցել «Մշակ» և «Արձագանք»² թերթերին, մանկական հանդեսներին: Որպես տեղական հայկական ծխի քահանա՝ են այստեղ շատ երևելի տեղ են զբաղեցնում, դրա համար էլ իմ միջոցով է անցնում տարբեր մարդկանց հանձնելու համար ինձ հասցեագրված դրամական փոխանցումների, ծանրոցների և նամակների զանգվածը: Թե Ստեփան Տեր-Սյրտչյանը, Ջևադ Բեկ-Բալուդյանը, Գրիգորյանը եղել են «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության անդամներ, թե ոչ՝ չգիտեն: Երբ 1908 թ. են հրավիրվեցի բանտ՝ հուղարկավորելու տիֆլիզ մահացած Գրիգորյանին, իմացա, որ նրա ազգանունը եղել է Չիլինգարյան: Դավիթ Ջավրիևին³ են չգիտեն: «Նոր կյանք» թերթի⁴ խմբագրությունում գտնված ինձ հասցեագրված և «Միգ»-ին փոխանցելու համար նամակի առթիվ ոչինչ հաղորդել չեն կարող: Ո՛չ Միգին, ո՛չ Սիմոն Գրուզինյանին⁵ չեն ճանաչել և նրանց մասին ոչինչ չեն լսել: Իմ կարծիքով՝ նամակն իմ անունով է հասցեագրվել այն պատճառով, որ են բազմաթիվ դեպքերում, ինչպես արդեն բացատրել են, փոխանցիկ կետ են եղել նամակների, ծանրոցների և դրամական փոխանցումների հանձնման համար՝ այն անձանց, ում հասցեներն ամենայն հավանականությամբ, ուղարկողներին անհայտ են եղել: Որպես իմ արդարացում՝ ավելին ասել չեն կարող:

Ընթերցված է:

Հոգևորական Հ. Սառիկյան:

Դատական Քննիչ:

Դատախազի տեղակալ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 3471-3473:

Թարգմանություն ռուսերենից:

2 «Արձագանք» գրական և քաղաքական լրագիրը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1882-1898 թթ., խմբագիր-հրատարակիչը Աբգար Դովհաննիսյանն էր:

3 Ջավրիև (Ջավրյան) Դավիթ Քրիստափորի (23.06.1889, Թիֆլիս - 11.08.1957, Թբիլիսի) – հասարակական գործիչ, քիմիկոս: Պետերբուրգի համալսարանում աշակերտել է Դ. Մենդելեևին: 1921թ. հոկտեմբերից մինչև 1922 թ. փետրվարը եղել է ԵՊՊ ռեկտոր, ԴԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ:

4 «Նոր կյանք» գրական, հասարակական և քաղաքական շաբաթաթերթը հրատարակվել է Նոր Նախիջևանում 1906-1907 թթ.: Խմբագրել են Գր. Անոփյանը, Զ. Խարազյոզյանը, հրատարակիչը՝ Գր. Բեդեյանը:

5 Նկատի ունի ԳՅԻ հայտնի գործիչ Սիմոն Վրացյանին: «Միգ»-ը և Սիմոն Գրուզինյանը նրա կուսակցական կեղծանուններն էին:

ԹԻՎ 2

**ՄԵՂԱԳՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1910 թ. սեպտեմբերի 4⁶: *Քաղաք Վլադիկավկազ: Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հասրուկ կարևորության գործերով Դասրական Բննիչը Քրեական դատավարության կանոնադրության 403-405-րդ հոդվածների հիման վրա որպես մեղադրյալի հարցաքննեց ներքոսնվանյալին, և նա ցուցմունք տվեց.*

Իմ անուն, հայրանուն, ազգանուն – Տեր Հակոբ Արզումանի Սառիկյան:

Առաջադրված հարցերին լրացուցիչ պատասխանում եմ.

Չեր կողմից ներկայացված բացկի վրա պատկերված անձին՝ Չեր ասելով, Հակոբ Չիլինգարյանին, ճանաչում եմ «Միքայել Գրիգորյան» ազգանունի տակ: Արդյոք Չիլինգարյանը անդամակցել է «Գաշնակցություն» կուսակցությանը՝ ինձ հայտնի չէ: Առաջին անգամ Չիլինգարյանի հետ ծանոթացել եմ 1905 թ. հայ-թաթարական ընդհարումների սկզբում: Նշյալ Չիլինգարյանն ինձ անհայտ լինելով՝ ինձ մոտ եկավ ք. Վլադիկավկազ, անվանելով իրեն Միքայել Գրիգորյան, որպես վլադիկավկազցի գինու առևտրական Սերգեյ Ավագի Վարդիգորովի ներկայացուցիչ, և խնդրեց ինձ ստանալ Ղզյարից Պետական բանկ փոխանցված 500 ռուբլի գումարը: Ընդ որում, չգիտեմ թե ինչու էր փոխանցումը կատարված իմ անվամբ: Թե ում կողմից էր այդ փոխանցումը՝ ես այն ժամանակ անդորրագրի վրա ուշադրություն չդարձրի: Սակայն նշյալ Գրիգորյանը ինձ բացատրեց, որ լինելով Ղզյարից՝ հենց ինքն է իմ անունով փոխանցել, իսկ իր առևտրի գործընկեր Վարդիգորովի անունով չի փոխանցել այն պատճառով, որովհետև հույս չուներ նրան գտնել Վլադիկավկազում: Նրա հետ ես գնացի Պետական բանկ և ստացա 500 ռուբլի փոխանցումը, որը և հենց բանկում հանձնեցի նրան: Ղզյարի գանձապետարանի ներկայացրած 1905 թ. նոյեմբերի 1-ի N 16882 անդորրագրի

դարձերեսի «1905 թ. նոյեմբերի 9-ին հինգ հարյուր ռուբլի ստացել է հոգևորական Հ. Սառիկյանը» ստորագրությունն իմն է, իսկ թե ինչու է նշյալ անդորրագրում փոխանցումը նշված ոչ թե Միքայել Գրիգորյանից, այլ Հովհաննես Եգորյանից, չգիտեմ և բացատրել չեմ կարող: Հովհաննես Եգորյանի անձն ինձ բացարձակապես անհայտ է: Ես չեմ կարող բացատրել, թե ինչու է Գրիգորյանն ասել, որ ինքն է կատարել այդ փոխանցումը, և որ գումարը փոխանցած անդորրագրում նշված անձը ոչ թե Միքայել Գրիգորյանն է, այլ ոմն Հովհաննես Եգորյանը: Ես դրա վրա ոչ մի ուշադրություն չեմ դարձրել: Այդ ժամանակ իմ բնակարանում ներկա էր Վլադիկավկազում բնակվող Միքայել Ստեփանի Աթոռովը⁷: Այդ ամենը տեղի է ունեցել նրա ներկայությամբ, և ինչպես պարզվեց, նա գիտեր Միքայել Գրիգորյանին: Դրանից որոշ ժամանակ անց կրկին իմ բնակարան եկավ նշյալ Միքայել Գրիգորյանը (դա արդեն 1906 թ. էր) և բերեց ինձ նույն գանձապետարանի 700 ռուբլու անդորրագիր՝ խնդրելով դրանով ստանալ դրամը, ասելով, որ ինքն անձամբ իր անունից է այդ փոխանցումը իմ անունով կատարել: Այդ ժամանակ նրա հետ գնացել եմ բանկ և ստացել նշյալ գումարը և փոխանցել նրան: Չեր ներկայացրած Ղզյարի գանձապետարանի 1906թ. փետրվարի 4-ի N 1783 անդորրագրում «հոգևորական Տեր Հակոբ Սառիկյան, 1906թ. փետրվարի 14, 701 ռուբլի 85 կոպեկ ստացա» ստորագրությունը Տեր Խաչատուր Շափրյանից փոխանցման ստացման առթիվ՝ իմն է: Այդ անդորրագրով գումարի ստացման ժամանակ բոլորովին ուշադրություն չեմ դարձրել, թե ում կողմից էր կատարված փոխանցումը: Տեր Խաչատուր Շափրյանին ճանաչում եմ: Նա ք. Ղզյարի հանգուցյալ հոգևորականն է: Թե ինչու է Գրիգորյանն ասել, որ այդ փոխանցումն իրենից է, իսկ անդորրագրում նշված է Շափրյանից, այն ժամանակ ուշադրություն չդարձրի, այլ հավատացել եմ նրան՝ որպես ինձ մոտ անդորրագրով եկած անձի, դրա համար էլ ոչ մի կասկած

ՎԱՎԵՐԱՎՈՐԵՐ

1011
Գ (Թ) փարի, քիվ 2 (34) ասրի-հունիս, 2011

ՀԻՄ համահայկական համոթն

6 Բնագրում հարցաքննության ժամկետի նշումն ակնհայտ սխալ է, հավանաբար պետք է լինի օգոստոսի 10: 7 Այսպես է բնագրում:

չունեի: Ինչ վերաբերում է Ստեփան Տեր-Սկրտչյանից 1906 թ. հոկտեմբերին 1000 ռուբլի փոխանցմանը, ապա Ջանգարով եղբայրների գրասենյակի ներկայացրած 1906թ. հոկտեմբերի 10-ի N 10807 անդորրագրի դարձերեսի «Սույն փոխանցումով հազար ռուբլի 1906 թ. հոկտեմբերի 14-ին ստացավ հոգևորական Սառիկյանը» ստորագրությունն իմն է: Նշյալ փոխանցումով այդ գումարը ես ստացել եմ ք. Վլադիկավկազում Ազով-Գոնյան բանկից և փոխանցել դրանք ք. Վլադիկավկազում բնակվող ոչ այն է Բալայանցին, ոչ այն է Բերյանցին՝ համաձայն Ստեփան Տեր-Սկրտչյանից ստացած նամակի, ում ես անձամբ ճանաչում էի որպես նախկին ուսուցչի, սակայն նրա հետ մոտիկից ծանոթ չէի: Ինչ վերաբերում է Ջևադ Բեկ-Բալուդյանից 375 ռուբլի Արմավիրից Ազով-Գոնյան առևտրական բանկի միջոցով չորրորդ փոխանցմանը, ապա Ձեր ցույց տված 1906թ. փետրվարի 8-ի N 982086 անդորրագրի դարձերեսի «հոգևորական Հակոբ Սառիկյան» ստորագրությունն իմն է, և այդ գումարը պատկանում էր ինձ: Ես այն ժամանակ ք. Վլադիկավկազում բնակվող Սերգեյ Յուզբաշևից պարտքով 500 ռուբլի էի խնդրել: Նա տվեց 125 ռուբլի՝ խոստանալով ճանապարհից փոխանցել մնացած գումարը: Սակայն փոխանցումը ստացվեց Բալուդյանից՝ ամենայն հավանականությամբ այդ փոխանցումը կատարած Յուզբաշևի հանձնարարությամբ: Թե ինչի համար էին ուղարկված 500 ռուբլի, 701 ռուբլի 85 կոպեկ և 1.000 ռուբլի փոխանցումները՝ չգիտեմ: Ես խնդրում եմ Ձեզ Ստեփան Տեր-Սկրտչյանի կողմից Բալայանին կամ Բերյանին 1.000 ռուբլի փոխանցման ստացման և հանձնման հանգամանքների առթիվ հարցաքննել Արսեն Վարդանի Դերիսարկապյանցին: Ինչ վերաբերում է Ստեփան Տեր-Սկրտչյանի նամակին, ապա դա ես ոչնչացրել եմ, քանի որ նամակներ պահպանելու սովորություն չունեմ: Հավելեմ: Տեր-Սկրտչյանից փոխանցումի անդորրագիրը բերել է իրեն ոչ այն է Բալայան, ոչ այն է Բերյան անվանած ինձ անհայտ անձը: Այդ ժամանակ վկաներից ոչ ոք չկար, իսկ Դերիսարկապյանցը միայն տեսել է, թե ինչպես եմ ես այդ անդորրագրով

1.000 ռուբլի ստացել և փոխանցել ոչ այն է Բալայան, ոչ այն է Բերյան ազգանունով անձին: Դերիսարկապյանցը չէր ճանաչում նշյալ Բալայանին: Թե որտեղ է բնակվում նշյալ Բալայանը՝ չգիտեմ, սակայն նա ք. Վլադիկավկազում չէ:

Ընթերցված է: Ես խնդրում եմ Ձեզ արձանագրության մեջ գրառել հետևյալը. ես տարբեր հայտնի և անհայտ անձանցից այնքան շատ եմ նամակներ, ծանրոցներ, դրամական փոխանցումներ ստացել, և այդ հանձնարարություններն այն աստիճան էին ինձ ծանրաբեռնել, որ եկեղեցում ներկաներին դիմեցի մնան հանձնարարություններով ինձ չժանրաբեռնելու խնդրանքով: Դա կարող եմ հաստատել հետևյալ անձինք՝ 1. հոգևորական Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանը, 2. տեղական եկեղեցու երեցվոխ Սկրտիչ Տեր-Աբրահամովը, 3. սաղմոսերգու Հովհաննես Սկրտումյանը:

Ընթերցված է: Խնդրում եմ արձանագրության մեջ գրառել նաև, որ եկեղեցում նշյալ հայտարարությունը ես ունեցել եմ չորս-հինգ տարի առաջ:

Հոգևորական Տեր Հակոբ Սառիկյան:

Դատական Քննիչ Ն. Լիժին:

Պալատի Դատախազի տեղակալ Ալսակով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 3813-3814:

Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 3

ՈՐՈՇՈՒՄ

1910 թ. օգոստոսի 10: Բաղաձ Կլադիկավկազ:

Վլադիկավկազի 1-ին տեղամասի Դատական Քննիչը ս. թ. հարցաքննելով Տեր Հակոբ քահանա Սառիկյանին՝ որպես Քրեական դատավարության կանոնադրության 102-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության մեջ մեղադրյալի, Նովոչերկասկի օկրուգային դատական պալատի հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչի 1910 թ. հուլիսի 24-ի N 3095 պահանջի հիման վրա, և ուշադրության առնելով, որ այդ պահանջում պատժի միջոցը քննության և դատի գալուց խուսափելն է ընտրվել և գրավը՝ հինգ

հազար (5000) ռուբլի չափով, Քրեական դատավարության կանոնադրության 416-րդ, 419-րդ, 421-րդ հոդվածների հիման վրա, ՈՐՈՇԵՑԻ. մեղադրյալ հոգևորական Տեր Հակոբ Արզումանի Սառիկյանի համար պահանջել գրավ հինգ հազար (5000) ռուբլի չափով, իսկ մինչև դրա ներկայացումը՝ նրան կալանքի տակ պահել Վլադիկավկազի մարզային բանտում: Դատական Քննիչ (ստորագրություն): Որոշման բովանդակությունը մեղադրյալին հաղորդվել է: Հոգևորական Հ. Սառիկյան: Դատական Քննիչ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 3473: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 4

ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՐՈՇՈՒՄ

1910 թ. օգոստոսի 10: Քաղաք Վլադիկավկազ:

Ինձ՝ քաղաք Վլադիկավկազի 1-ին տեղամասի Դատական Քննիչին, ս. ք. այցի եկավ Սղնախի քաղաքացի Սերգեյ Իվանի Յուզբաշևը, որը բնակվում է Վլադիկավկազում, Վորոնցովյան փողոց, սեփական տանը, և ներկայացնելով հինգ հազար (5000) ռուբլի որպես գրավ մեղադրյալ Տեր Հակոբ Սառիկյանի համար, խնդրեց ազատել նրան ներկայացված գրավի դիմաց: Համաձայն ս. ք. իմ որոշման, ՈՐՈՇԵՑԻ. Սղնախի քաղաքացի Սերգեյ Իվանի Յուզբաշևից ընդունել նրա հինգ հազար (5000) ռուբլի գրավը մեղադրյալի համար և մեղադրյալ հոգևորական Տեր Հակոբ Արզումանի Սառիկյանին անմիջապես ազատ արձակել:

Գրավատու Սերգեյ Յուզբաշև:
Դատական Քննիչ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 3473: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 5
ՎԿԱՅԻ ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1910 թ. օգոստոսի 11: Գյուղ Վաղարշապատ:

Երևանի օկրուգային դատարանի Դատական Քննիչ Սիրավան Քրեական դատավարության կանոնադրության 712-րդ և 1037-րդ հոդվածների պահպանմամբ հարցաքննեց ներքնակվանյալին, և նա ցուցմունք արվեց.

Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանց՝ (հարցաքննված է):

Թե ինչպիսի հանգամանքներում և ինչ առիթով 1906 թ. հոկտեմբերի 29-ին վանական հյուրանոցի մերձակայքում ինձ անպատվեցին՝ ես իմ սկզբնական ցուցմունքում մանրամասն բացատրել եմ: Եզրփոխ ասել, թե ով է հավաքել այդ ամբողիցն, ով է այն դեկավարել՝ լարելով իմ դեմ, չեմ կարող: Բայց ես պետք է ասեմ, որ ամբողիցն նկատեցի Համազասպ Նորիհատյանցին՝, ում ես անձամբ ճանաչում եմ, սակայն նրան չեմ ճանաչում ներկայացված լուսանկարչական քարտում (ներկայաց-

8 Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանց (10.12.1837, Ատապատ - 12.09.1914, Վաղարշապատ) - անվանի հոգևոր գործիչ, բանասեր, մանկավարժ: 1856 թ. ավարտել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը, 1869 թ. օժվել է վարդապետ, 1875 թ. եպիսկոպոս: 1869-1872 թթ. եղել է Ախալցխայի, 1872-1874, 1875-1877 թթ.՝ Ալեքսանդրապոլի, 1881-1883 թթ.՝ Նոր Նախիջևանի, 1883-1886 թթ.՝ Աստրախանի, 1888-1890, 1899-1903 թթ.՝ Երևանի, 1893-1895 թթ.՝ Ատրպատականի թեմերի առաջնորդ, 1888-1891 թթ.՝ Սինոդի անդամ, 1895-1899 թթ.՝ Վևորյան ճեմարանի տեսուչ, 1897-1899 թթ.՝ «Արարատ»-ի խմբագիր: Հայաստանայց եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության համար 1891-1893 թթ. ացտորվել է Օրյոլ, 1903-1905 թթ.՝ Օրենբուրգ: Նրա նյութական աջակցությամբ են հրատարակվել Ղազար Փարպեցու, Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու աշխատությունները:
9 Նորիհատյան Համազասպ Գրիգորի (1870, Գյումրի - 1920, Կարս) - 1890-ից՝ ՀՀԳ անդամ, 1920 թ. եղել է Կարսի քաղաքագլուխ, կախվել է թուրքերի կողմից:

ված է Համազասպ Նորհատյանցի լուսանկարչական քարտը): Նորհատյանցը կանգնած էր ամբոխի մեջ՝ իմ դեմ որևէ ակտիվ գործողություններ չցուցաբերելով: Դրանից գատ, նշյալ Նորհատյանցը մինչև դիպվածը մեկ ամիս բնակվել է վանական հյուրանոցում: Պողոս Չուբարյանին ես նույնպես անձամբ ճանաչում էի, ներկայացված լուսանկարչական քարտում (ներկայացված է Չուբարյանի քարտը) ես ճանաչում եմ Չուբարյանին: Ինձ վիրավորած ամբոխում ես Չուբարյանին չեմ տեսել, սակայն, ինչպես ինձ հայտնի է, Չուբարյանն ամբոխի առջև ելույթ է ունեցել և նրան լարել իմ դեմ: Ներկայացված լուսանկարչական քարտի վրայի անձը (ներկայացված է Լևոն Մուշեղյանի քարտը) ինձ անհայտ է: Մուշեղյանին վերոնշյալ ամբոխում ես չեմ տեսել և չեմ լսել, որ նա ինձ վիրավորելու մեջ որևէ մասնակցություն ունենա: Որտեղ եմ բնակվել Նորհատյանցը, Չուբարյանը և Մուշեղյանը և ինչով են նրանք զբաղվել և անդամակցե՞լ են արդյոք «Դաշնակցություն» կուսակցությանը կամ ոչ՝ ինձ անհայտ է: Պողոս Չուբարյանը հոգևոր ճեմարանի դասախոս երբեք չի եղել: Ինձ անպատվելու առիթն այն հանգամանքն էր, որ ես կաթողիկոսին խնդրել էի, որպեսզի նա Մխիթար, Մեսրոպ և Եղիշե վարդապետներին Մինոդի անդամներ նշանակելու մասին ներկայացու՞մը՝ ներքին գործերի նախարարին, հետ վերցնի: Իմ միջնորդությունը կաթողիկոսը հարգել էր: Վերոնշյալ անձինք Մինոդի անդամության թեկնածուներ են առաջադրվել հետևյալ հանգամանքներում. կաթողիկոսի դիվանում գումարվել է գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ ներկա են եղել աշխարհիկ անձինք: Ովքեր են ներկա եղել այդ խորհրդակցությանը և ով է եղել դաշնակցականների և հնչակյանների թեկնածուն՝ ես չգիտեմ, սակայն այդ խորհրդակցության մանրամասների մասին կարող էր հայտնել դիվանի գրագիր Բարսեղ Դարիբյանը: Ինձ անպատվելը

«Դաշնակցություն» կուսակցության կողմից վրեժ էր, թե ոչ՝ չգիտեմ: Կաթողիկոսին ուղղված իմ խնդրանքը պայմանավորված էր նրանով, որ Մեսրոպը, Մխիթարը և Եղիշեն վանական միաբանության կողմից չէին ընտրվել, ինչպես հարկ էր անել ըստ 1906 թ. կաթողիկոսի հրապարակած կոնդակի: Ինձ վիրավորած ամբոխը թշնամաբար էր տրամադրված նաև Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանի¹⁰ դեմ, ով ևս դեմ էր Մեսրոպի, Մխիթարի և Եղիշեի ներկայացմանը: Նշյալ ամբոխը ներխուժել է Կարապետի կացարանը, որտեղ ջարդել է ապակիները և լամպը: Ինձ անպատվելու համար ես վարչակազմին չեմ բողոքել, իմ վիրավորման առթիվ գործի վարույթին ընթացք տալու խնդրանքով չեմ դիմել: Նշյալ ամբոխից ինձ առաջինը վիրավորել է՝ խուլիգան անվանելով, Վաղարշապատի քահանայի փեսա Մեխակը, իսկ ամբոխին, ըստ երևույթին, ղեկավարել է շուրջ մեկ տարի Էջմիածնում բնակված դոկտոր Զավրիկը: Վերոիշյալ անձանցից բացի, թե էլի ովքե՞ր են մասնակցել ամբոխին՝ չգիտեմ: «Դաշնակցություն» կուսակցության նպատակների, խնդիրների և գործունեության և նշյալ կուսակցությանն անդամակցող անձանց մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:

Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանց:

Դատական Զննիչ Սիդավա:

Դատախազի տեղակալ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թ. 3579: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 6

**Վ Կ Ա Յ Ի Հ Ա Ր Ց Ա Ք Ն ՈՒ Թ Յ Ա Ն
Ա Ր Չ Ա Ն Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն**

1910 թ. նոյեմբերի 29: Գյուլ Վաղարշապատ:
Երևանի օկրուգային դատարանի
Դատական Զննիչ Սիդավան Զրեակսան

¹⁰ Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան (17.03.1866, գ. Ցղնա, Նախիջևան - 19.11.1915, Բաքու) - անվանի հայագետ, հոգևոր գործիչ: 1889-1894 թթ. ուսանել է Լայպցիգի, Յալթեի և Բեռլինի համալսարաններում, 1895 թ. օծվել է վարդապետ, 1909 թ. եպիսկոպոս: Եղել է Գևորգյան ճեմարանի տեսուչը, «Արարատ» հանդեսի խմբագիրը: 1903-1906 թթ. եղել է Երևանի թեմի փոխանորդը, 1907-1912 թթ.: Ատրպատականի, 1914-1915 թթ.: Շամախու թեմերի առաջնորդը:

դատարարության կանոնադրության 712-րդ և 1037-րդ հոդվածների պահպանմամբ հարցաքննեց ներքոսևվանյային, և նա ցուցմունք տվեց.

Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանց, ապրում են Էջմիածնում, հայ-գրիգորյան, չեն դատվել, գործում մասնակիցներին օտար են:

1907 թ. հուլիսին Էջմիածնի սինոդի գործավար Հովհաննես Հովհաննիսյանը Էջմիածնի Սինոդի նախկին դատախազ Ֆրենկելի անունից վերջինիս 300 ռուբլի պարտք տալու խնդրանքով դիմեց ինձ: Պարտքը ամիս ու կես ժամկետով տվեցի առանց ստացականի: Ես ստացական չցանկացա վերցնել՝ հայտարարելով, որ եթե Ֆրենկելը կարգին մարդ է, ապա առանց դրա էլ կվճարի: Նշված ժամկետում ես գումարը չստացա, սակայն 1907 թ. օգոստոսի 17-ին Ֆրենկելի կնոջից նամակ ստացա, որով նա ամենից կարճ ժամկետում խոստանում էր պարտքը վճարել: Էջմիածնի գավառապետը Ֆրենկելի պարտքի հաշվին ինձ 200 ռուբլի տվեց: 100 ռուբլի մինչ այժմ չեն ստացել, թեպետ գրել են Ֆրենկելին, որի պատճենը կից ներկայացնում են: Հեռանալով Էջմիածնից՝ Ֆրենկելը զբաղեցրած բնակարանի համար վանքին պարտք է մնացել: Էջմիածնի Սինոդը մի քանի անգամ Ֆրենկելից պահանջել է վճարել, դրանք որպես Սինոդի անդամ ստորագրել է Հուսիկ վարդապետ Չոհրաբյանը: Չոհրաբյան վարդապետին ճանաչում են մանկությունից: Նրա կյանքն ու գործունեությունն անցել են իմ աչքի առաջ, և ես կարող եմ վճռականապես հայտարարել, որ Չոհրաբյանը ոչ միայն «Դաշնակցություն» կուսակցությանը չի անդամակցել, այլև եղել է նրա ակնհայտ հակառակորդը: Նա բազմիցս «Մշակ» թերթում «Էլախ» կեղծանունով դաշնակցականների դեմ հանդես է եկել: Ինչպես հայտնի է, «Մշակ» թերթը «Դաշնակցության» հակառակորդն է: 1908 թ. կաթողիկոսի ընտրություններում Չոհրաբյան վարդապետը ձայն է տվել Օրմանյան պատրիարքին, ով համարվում էր «Դաշնակցություն» կուսակցության ընդգծված հակառակորդը: Եկեղեցական գույքի վերադարձնելուց հետո գումարները ստանալու համար կաթողիկոսը Թիֆլիս գործուղեց Նահապետ

եպիսկոպոսին, բայց վերջինիս դաշնակցականներն արգելեցին մեկնել: Այդ առթիվ Չոհրաբյան վարդապետը՝ որպես կաթողիկոսի դիվանապետ, ընդդիմացավ դաշնակցականներին և «Մշակ»-ում նրանց դեմ գրեց, որ խառնվում են կաթողիկոսի կարգադրությանը: Ես կրկին պնդում եմ, որ Չոհրաբյանը ոչ մի ընդհանուր բան չունի «Դաշնակցություն» կուսակցության հետ, և որ նա իր հայացքներով պահպանողական է: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:

Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանց:

Դատական Քննիչ Սիդավա:

Դատախազի տեղակալ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4348: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 7

ՄԵՂԱԳՐՅԱԼԻ ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1910 թ. սեպտեմբերի 15: Քաղաք Երևան: Երևանի օկրուգային դատարանի Դատական Քննիչ Սիդավան Քրեական դատարարության կանոնադրության 403-րդ հոդվածի պահպանմամբ իր բանտախցում որպես մեղադրյալի հարցաքննեց ներքոսևվանյային, և նա ցուցմունք տվեց.

Չոհրաբյան Հուսիկ Սկրտիչի¹¹, 39 տարե-

կան, վարդապետ, գրանցված են Դոնյան գործի մարզում, Մեծ Սալի գյուղում, ծնվել են նույն գյուղում, ծնունդս՝ օրինական, ազգությունս՝ հայ, հայ-գրիգորյան, ավարտել են Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը և Լալայցիզի համալսարանը, Էջմիածնի Սինոդի անդամ, անշարժ գույք չունեմ, հատուկ նշաններ չունեմ, չեմ դատվել:

Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում այն բանում, որ պատկանել եմ 1905-1908 թվականներից Ռուսական պետության մեջ ձևավորված հանցավոր ընկերակցությանը՝ «Դաշնակցություն» հայկական հեղափոխական միություն անվանումով կուսակցությանը, որն իր գործունեության նպատակ էր առաջադրել գործադուլների, տնտեսական, կազմակերպական և քաղաքական ահաբեկչությունների ճանապարհով և զինված ապստամբության միջոցով բռնությամբ Ռուսական պետության մեջ օրենքներով հաստատված կառավարման հիմնական ձևի փոփոխությունը և դաշնակցային, ժողովրդավարական հանրապետության հաստատման համար գոյություն ունեցող հասարակական կարգի տապալումը, որ տեղի է ունեցել 1905-1908 թթ., [և որ] նշյալ նպատակների համար իր տրամադրության տակ Թիֆլիս քաղաքում և Ռուսական կայսրության ուրիշ քաղաքներում ուներ հեղափոխական բյուրո, հատուկ հեղափոխական կենտրոնական և տեղական կոմիտեներ և ենթակոմիտեներ, խմբեր, 1905-1908 թթ. հրատարակած հակակառավարական ամսագրեր, թերթեր, թուցիկներ՝ զինված ապստամբության կոչերով, Ռուսական պետության մեջ հանրապետության ձևավորման համար սարքավորումներով տպարաններ, հրագենի և սառը զենքի մեծ պահեստներ, պայթուցիկ արկեր (ռումբեր), վառոդի, դինամիտի, փամփուշտի և այլնի մեծ պահեստներ, հեղափոխական զինվորների հատուկ ջոկատներ, ահաբեկչական ջոկատներ՝ «Ահաբեկիչ Մարմին»-ի խորհրդի գլխավորությամբ, որ կոմիտեների որոշումներով 1905-1908 թթ. Ռուսաստանում իրականացրել է նշյալ հանցավոր կազմակերպության համար

վտանգավոր համարվող և նրա կարգադրություններին ենթարկվել չցանկացող՝ ինչպես կառավարող իշխանության ներկայացուցիչների, այնպես և մասնավոր անձանց սպանությունների մի ամբողջ շարք, դրանից զատ [իրականացրել է] տեղական հայ բնակչության ամենամյա պարտադրված դրամահավաք՝ հանցավոր նպատակների համար և մահվան սպառնալիքի ներքո, առավել ևս՝ հատուկ ստիպողական մեծ դրամական շորթումներ [է կատարել] հարուստ անձանցից, որոնց հրաժարման դեպքում նրանց [սպառնացել են] սպանել, դրանից բացի ինքնագլուխ կերպով յուրացնելով դատական իշխանության իրավասությունը՝ իրականացնելով քրեական և քաղաքացիական գործերի քննություններ, և այդ գործերով իր ապօրինի դատավճիռներն արձակելով, ընդ որում ես՝ Հուսիկ Ջոհրաբյանս, եղել եմ «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամ, ինչի մասին վկայել են երդման տակ հարցաքննված վկաներ Քեչիշյանը, Վարդերեսյանը¹² և Ֆրենկելը, վկայելով, որ ես որպես «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամ իմ առջև նպատակ են դրել ռուսական պետությունից Հայաստանի ապագա անջատումը: Դրանից զատ, իմ հեղափոխական գործունեության մասին է իբր՝ վկայում Թիֆլիսում 1907 թ. սեպտեմբերի 2-ին Եղիզարովների բնակարանում «Դաշնակցություն» կուսակցության այլ հեղափոխական թղթերի մեջ խուզարկությամբ գտնված, իբրև կաթողիկոսի դիվանապետ-գրաքննիչի իմ թույլտվությամբ, «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամի կողմից 1907 թ. հրատարակված հայերեն «Լույս» օրացույցը, այսինքն՝ [մեղադրվում է] Քրեական դատավարության կանոնադրության 102-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության մեջ:

Որպես իմ արդարացում պարզաբանեմ հետևյալը: «Դաշնակցություն» հեղափոխական կուսակցությանը ոչ միայն չեմ անդամակցել, այլև ընդհանրապես դեմ եմ եղել բոլոր հեղափոխական կուսակցություններին, հատ-

11 Ջոհրաբյան Հուսիկ արքեպիսկոպոս (5.11.1870, Մեծ Սալա - 23.10.1943, Բուխարեստ) - հոգևոր-մշակութային գործիչ: 1924 թ. ձեռնադրվել է Եպիսկոպոս: 1920-ից եղել է Ռումինիայի թեմի առաջնորդ: 12 Նկատի ունի խմբապետ Միհրանի և նրա օգնականի ամբաստանությունը:

կապես «Դաշնակցություն» կուսակցությանը, ինչը կարող են ապացուցել ինչպես վկաների ցուցմունքներով, այնպես էլ փաստաթղթային տվյալներով: Ինչ վերաբերում է վկաներ Քեշիշյանին և Վարդերեսյանին, ապա նրանց բռնությունները չգիտեմ և նրանց երբեք չեմ տեսել¹³, իսկ Էջմիածնի Սինոդի նախկին դատախազ, վկա Ֆրենկելի ցուցմունքը բացատրում եմ միայն անձնական վրեժով¹⁴, քանզի իմ՝ որպես կաթողիկոսի դիվանապետի, և նրա միջև տեղի են ունեցել բյուրիմացություններ Էջմիածնի վանքում Ֆրենկելի գրադեցած տան բնակարանային վարձի պատճառով: Ինչ վերաբերում է «Լույս» օրացույցին, ապա օրացույցների գրաքննությունը պաշտոնական եկեղեցական մասով կաթողիկոսի իրավասությունն էր, ով և թույլատրում էր տպագրությունը, իսկ օրացույցի մնացյալ մասը ենթակա էր ընդհանուր գրաքննության: Ես գրախոսել եմ «Լույս» օրացույցի միայն այն մասը, որը կազմել և ստորագրել էր Խորեն վարդապետ Դազարյանը: Շարադրվածին խնդրում եմ հավելել հետևյալը. քանի որ ինձ մտ կան էական նշանակություն ունեցող վավերագրեր, ապա համապատասխան փաստաթղթերով, մանրամասն բացատրություն կներկայացնեմ երկու-երեք օր հետո: Ավելին առայժմ ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:

Հուսիկ վարդապետ Սյրտիչի Չոհրաբյան:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4036-4037:

Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 8

ՈՐՈՇՈՒՄ

1910 թ. սեպտեմբերի 15: Բաղաք Երևան:

Երևանի օկրուգային դատարանի Դատական Քննիչ Սիդավան սույն քվին որպես Քրեական դատավարության կանոնադրության 102-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության մեջ մեղադրվողի, հարցաքննել է Էջմիածնի վանքի վարդապետ Հուսիկ Սյրտիչի Չոհրաբյանին, և ուշադրության առնելով նրան սպառնացող պատժի խստությունը, Նովոչերկասկի օկրուգային դատական պալատի հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչի ս. թ. հուլիսի 31-ի N 3470 պահանջը, այլև հավասարապես ղեկավարվելով Քրեական դատավարության կանոնադրության 421-րդ հոդվածով, ՈՐՈՇԵՑԻ. մեղադրյալ Չոհրաբյանի համար նշանակել երեք հազար ռուբլի գումարի գրավ, իսկ մինչև դրաներկայացումը նրան պահել կալանքի տակ:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրությամբ:
 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4037: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 9

ՎԿԱՅԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1910 թ. նոյեմբերի 26: Բաղաք Երևան:

Երևանի օկրուգային դատարանի Դատական Քննիչ Սիդավան Քրեական դատավարության կանոնադրության 403-րդ և 1037-րդ հոդվածների պահպանմամբ հարցաքննեց ներքնականային, և նա ցուցմունք տվեց.

Հուսիկ վարդապետ Չոհրաբյան, լրացուցիչ ցուցմունք եմ տալիս.

1. Ինձ ծանր մեղադրանք է ներկայացված առ այն, որ ես իբր՝ անդամակցելով «Դաշնակցություն» հեղափոխական կուսակցությանը, քարոզել եմ այսպես կոչված՝ «Մեծ Հայաստանի» անջատումը ռուսական կայսրությունից:

Չխոսելով այն մասին, որ բանականությունը չկորցրած ոչ մի հայ մնան խելացնոր միտք չի տաժում, կտրականապես հայտարարում եմ, որ դեռևս դպրոցական նստարանից իմ

13 Այստեղ մեկ անգամ ևս հաստատվում է այն փաստը, որ Սիիրանը և նրա խումբը, լիժինների հետ համագործակցելով, որպես կանոն, առաջնորդվել են անձնական հաշիվներով և ցարական իշխանությունների առջև հաճոյանալու համար «դաշնակցականների» ցուցակում են ընդգրկել նույնիսկ հակադաշնակցական կեցվածքով հայտնի այնպիսի գործչի, ինչպիսին Գուսակ Չոհրաբյանն էր:

14 Այս Ֆրենկել կոչված ցարական պաշտոնյան ԳՅԴ Մեծ դատավարության ընթացքում բոլոր ձերբակալվածների վերաբերյալ բացասական վկայություններ է տվել՝ առաջնորդվելով իր հայատյացությամբ: Գուսակ Չոհրաբյանի պարագայում ևս նա ղեկավարվել է հաշիվհարդարի մոլուցքով: Իրենց մեղադրանքները «հիմնավորելու» համար հենց սրա նմաններին էին օգտագործում լիժինները:

հայացքներով, դաստիարակությամբ եւ դրան տրամագծորեն հակառակ ուղղության կողմնակից էի, ուղղակի թշնամաբար էի տրամադրված ցանկացած հեղափոխական ուսմունքի: Որպէս իմ խոսքերի հաստատում՝ բացատրեմ, որ դեռ 1890 թ. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի ուսանողների խմբի կազմում¹⁵ մեր տեսուչ, այժմ հանգուցյալ Նահապետի [Եպիսկոպոսի] ազդեցությամբ, որ բոլորին հայտնի էր իր ծայրահեղ պահպանողական հայացքներով, ընդունել էի կուսակրոնության ուխտ, և գերմանական համալսարաններում բարձրագույն աստվածաբանական կրթություն ստանալուց հետո ինձ նվիրեցի հոգևորականությանը հասանելի խաղաղ մշակութային ասփոսկան աշխատանքի: Մեր գործունեության առաջին իսկ քայլերից մենք իրեն հայ իրականության մեջ լիբերալ կուսակցություն անվանող, գոյություն ունեցող հայ եկեղեցու և հոգևորականության կարգի դեմ պայքարող հայ մտավորականության և մամուլի մի մասի կողմից հանդիպեցինք մեր նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքի: Սկզբում այդ նույն կուսակցությունը, ապա 1905 թ. հետո բացահայտ գործող հեղափոխական կուսակցությունները, որոնց թվում և «Դաշնակցություն» կուսակցությունը, մեզ՝ Նահապետ Եպիսկոպոսի աշակերտներին և մերձավոր բարեկամներին, ոչ այլ կերպ էին անվանում, քան ռեակցիոներներ և խավարամուլներ, և չէին դադարում հետապնդել՝ մեզ ժողովրդի թշնամիներ և իբր թե՝ իրենց առաջադիմական ձգտումների հակառակորդներ համարելով: Մատնանշեմ մի քանի առավել ակնհայտ փաստեր, որ հավաստում են, թե իմ ու իմ ընկերների՝ մի կողմից և հեղափոխական

խմբերի՝ մյուս կողմից, միջև առկա է մի ամբողջ անդունդ, ըստ որի մեր և նրանց գործունեության ու մտածելակերպի միջև ոչ մի ընդհանուր բան չկա:

Ա. Այսպէս, 1906 թ. գարնանը հանգուցյալ Սկրտիչ Ա կաթողիկոսը¹⁶ Նահապետ Եպիսկոպոսի անունով տված մարտի 25-ի N 375 կոնդակով հրահանգեց վերջինիս նախագահությամբ դպրոցական գործի կարգավորման համար հատուկ ուսումնական հանձնաժողով ձևավորել: Հենց որ դրա մասին հայտնի դարձավ հեղափոխականների շրջանում, անմիջապէս հարց բարձրացվեց, թե իբր ունահարվում են ժողովրդի իրավունքները, որ Էջմիածնում գործում են ժողովրդական սկզբունքների դեմ, և այլև, և այլև: Եվ ահա, մի քանի օր անց, Նահապետ Եպիսկոպոսը ապրիլի 28-ին «Դաշնակցություն» կուսակցության Մրգաստանի 3-րդ կենտրոնական կոմիտեից ստացավ առաջին և վերջին «նախագուշացումը», ինչի մասին նա ինձ հաղորդեց ստացման օրը: Մեր ընկերների մոտ պահպանվող այդ փաստաթուղթն իմ կողմից ներկայացվել է ս. թ. սեպտեմբերի 19-ին: Այժմ խնդրում եմ այդ փաստաթուղթը համեմատել «Դաշնակցություն» կուսակցության «Ալիք» թերթի 1906 թ. մայիսի 3-ի N 25 համարում գրեթե միաժամանակ հայտնված հողվածի հետ, որը վերաբերում է հենց նույն դպրոցական հարցին: Եվ կարծում եմ, որ կասկած չկա, որ «Դաշնակցության» կենտրոնական կոմիտեի հիշատակված նամակում Նահապետ Եպիսկոպոսի «որոշ վանականների», «համախոհների» մեջ նկատի ունեին և ինձ: Այո, նախ և առաջ ինձ՝ որպէս Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվանա-

15 1889 թ. հունիսի 17-ին Արշակ Նահապետյանը (ապագա Եպիսկոպոս), Գևորգ Չորեքչյանը (ապագա Գևորգ Զ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս), Գարեգին Հովսեփյանը (ապագա Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. կաթողիկոս), Կարապետ Տեր-Սկրտչյանը և Հուսիկ Զոհրաբյանը Ներսէս Եպիսկոպոս Խուռլաբերդյանի կողմից սարկավագ են ձեռնադրվել: Մինչ այդ ճեմարանի շրջանավարտները հեռու էին մնում հոգևոր կոչում ստանալուց: Այդ որոշումը ճեմարանում կարճատև ժամանակ դասավանդած Մաղաքիա Եպիսկոպոս Օրմանյանի ազդեցության արդյունքն էր:

16 Սկրտիչ Ա. Վանեցի Խրիմյան Հայրիկ (4.04.1820, Վան - 29.10.1907, Էջմիածին) - 1854 թ. ձեռնադրվել է վարդապետ, 1868 թ.՝ Եպիսկոպոս: Եղել է Վարագա վանքի վանահայր, հրատարակել հանրահայտ «Արծուի Վասպուրական» հանդեսը, 1862-1868 թթ.՝ Տարոնի թեմի առաջնորդ և Ս. Կարապետի վանքի վանահայր, 1869-1873 թթ.՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք: Ստեղծել է գավառահայրության հարստահարությունները քննող հանձնաժողով: 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում ղեկավարել է հայկական պատվիրակությունը, 1879-1884 թթ. եղել է Վանի թեմի առաջնորդ և նպաստել «Սև խաչ» (Վան) և «Պաշտպան հայրենյաց» (Կարին) ազատագրական կազմակերպությունների ստեղծմանը: 1890 թ. Գում-Գափուի ցույցից հետո թուրքական իշխանությունների կողմից արտրվել է Երուսաղեմ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ 1892-1907 թթ.:

պետի: «Ալիք» թերթի նշյալ հոդվածում գրված էր. «Միթե ժողովուրդը, որ հզոր բողոքներով, համարձակ զոհողություններով իր իրավունքների հետևողական պաշտպանությամբ կարողացավ գոյից հանել և պլեբեյների դեմ հանդես գալ, այժմ ինչ-որ խավարանող Նահապետների և խղճուկ Հուսիկների առջև ընկրկում է: Բնականաբար՝ ոչ: Գազանների հետ պայքարածը չի վախենա մկներից...»:

Բ. Կաթողիկոսի թույլտվությամբ և Սինոդի 1906 թ. հունիսի 2-ի որոշմամբ ես բուժման նպատակով արձակուրդ գնացի: Ինձ կաթողիկոսի դիվանապետի պաշտոնում փոխարինեց Տաճատ վարդապետը: Ես արձակուրդից Էջմիածին վերադարձա նույն քվի օգոստոսի 15-ին և երկու-երեք օր անց կաթողիկոսի պնդմամբ ստանձնեցի իմ պաշտոնը, սակայն մի քանի օր անց ստիպված էի վերջնականապես հեռանալ իմ զբաղեցրած պաշտոնից «Դաշնակցություն» կուսակցության պահանջով, ինչը կարող է ապացուցվել հանգուցյալ կաթողիկոսի զարմիկ Խորեն Խրիմյանի 1906 թ. օգոստոսի 26-ին Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Սաթունյանին¹⁷ գրած նամակի հետևյալ խոսքերով, որը վերջինիս կողմից ինձ հաղորդվել է սեպտեմբերի 8-ի նամակով. «Մենք ուրախացանք հայր Հուսիկի գալով, սակայն դեռ չսկսած իր պաշտոնի կատարումը՝ պատգամավորական համագումարի պատվիրակներից վշտացած, վերջնականապես պաշտոնաթող եղավ: Շնորհիվ պատվիրակների միջամտության՝ առայժմ պաշտոնը շարունակում է Տաճատ վարդապետը»: 1906 թ. օգոստոսի 21-ի պաշտոնաթողության մասին իմ որոշումը, որի վավերացված պատճենը ս. թ. սեպտեմբերի 19-ին ներկայացրել եմ, հետևյալ բովանդակության էր. «Ներկա պայմաններում, հնարավորություն չունենալով շարունակել Ձերդ Սրբազնության դիվանապետի պաշտոնի կատարումը, խնդրում եմ Ձեր համաձայնությունը՝ ազատելու ինձ այդ պաշտոնից»: Երեք օր անց՝ հենց օգոստոսի 24-ին, «Դաշնակցու-

յուն» կուսակցության «Ջանգ» թերթի N 11-ում հայտնվեց հաղորդում Էջմիածնից՝ թվագրված օգոստոսի 22-ով, որը ես ներկայացրել եմ սեպտեմբերի 19-ին ռուսերեն թարգմանությամբ:

Վերոնշյալ տվյալները, որոնք վերաբերում են կենտրոնական պատգամավորական համագումարի գումարման ժամանակաշրջանին, կարծում եմ, նույնպես կասկածի տեղիք չեն թողնի, որ ես ոչ միայն երբեք «Դաշնակցություն» կուսակցությանը չեմ անդամակցել, այլև մշտապես նրա կողմից հետապնդվել եմ:

Գ. 1906 թ. հոկտեմբերի 29-ին Էջմիածնում տեղի ունեցավ տզեղ միջադեպ: Մի քանի սրիկաների կողմից ղեկավարվող ամբոխը ծանր վիրավորանք հասցրեց վաստակաշատ Սուքիաս արքեպիսկոպոսին: Խաժամոժի վայրի բնագոյների պողոթան մեջ ընդհանուր կարծիքը մեղադրում էր հենց նույն դաշնակցականներին: Չայրացած այդ անվայելուչ քայլից՝ «Մշակ» թերթի նոյեմբերի 5-ի N 243 և նոյեմբերի 7-ի N 244 համարներում «Էլպիս» (իմ Հուսիկ անունի հունական թարգմանությունը – հույս) կեղծանունով երկու հոդված տպագրեցի: Այդ առթիվ ներկայացրել եմ «Մշակ» թերթի խմբագրության 1910 թ. մարտի 1-ի վկայությունն առ այն, որ այդ հոդվածները գրված են իմ կողմից: «Դաշնակցության» նկատմամբ իմ թշնամական վերաբերմունքի գնահատումը թողնում եմ ձեր դատին:

Դ. 1907 թ. հոկտեմբերի վերջին վախճանվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա-ն: Սկսվեց նախընտրական պայքար: Բոլորը հիշում [են], թե ինչպիսի էներգիայով էր «Դաշնակցություն»-ը քարոզում Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Օրմանյանի թեկնածության դեմ, ում աթոռից գահընկեց անելը ուղեկցվել է նշյալ կուսակցության ղեկավարությամբ գործող ամբոխի վայրենի գործողություններով: Ակնհայտ է, որ կուսակցության ոչ մի անդամ չէր համաձայնի ձայն տալ հայերի շրջանում հեղափոխական շարժման այնպիսի ընդգծված հակառակորդի, ինչպիսին Օրման-

17 Գարեգին արքեպիսկոպոս Սաթունյան (1852, Աշտարակ - 3.11.1910, Թիֆլիս) - հոգևոր գործիչ: 1878 թ. ծնունդով է վարդապետ, 1901 թ. եպիսկոպոս: 1901-1904 թթ. եղել է Սանահինի վանահայր, 1895-1897 թթ. Ղարաբաղի, 1904-1910 թթ.: Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմերի առաջնորդ:

յան արքեպիսկոպոսն էր, ով մի քանի անգամ ահաբեկչների կողմից մահափորձի էր ենթարկվել: 1908 թ. հոկտեմբերի 31-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ շուրջ 100 ձայներից Օրմանյանն ստացավ ընդամենը 10-ը, իհարկե՝ ոչ «Դաշնակցություն» կուսակցության համակիրներից, և ես նրան ձայն տվողներից մեկն էի (տե՛ս Էջմիածնի Սինոդի 1907 թ. N 126 գործը Սկրտիչ Ա-ի մահվան և նոր կաթողիկոսի ընտրության մասին): Հայոց եկեղեցական-հասարակական կյանքին քիչ թե շատ ծանոթ յուրաքանչյուր ոք, ով վերջին տասնամյակում թեկուզ և հպանցիկ հետևել է հայ ժամանակակից մամուլին, կհավաստի, որ հայերի շրջանում անիմաստ է պատկերացնել հեղափոխականորեն տրամադրված մի մարդու, ով կաթողիկոսի գահին ցանկանար տեսնել Օրմանյան արքեպիսկոպոսին: Ընդհակառակը, պահանջվում էր անիրաժեշտ քաղաքացիական խիզախություն, որպեսզի բողոքին լսելի կերպով՝ շնորհագրված նախկին պատրիարքին անվանի Էջմիածնի գահի արժանի թեկնածու և իր կարծիքը ստորագրի պաշտոնական ընտրական արձանագրության մեջ: Այդպիսին էր հանգուցյալ Նահապետի «համակիրների» խմբի կողմից Օրմանյանի նկատմամբ վերաբերմունքը: Գահին Օրմանյանի բարձրացմանն ուղղված մեր ջանքերի արդյունքն էր, իմիջիայլոց, մեր խնդրանքով մեր ընկեր Գարեգին վարդապետի կազմած գրքույկը, որը հրատարակվել էր 1908 թ. նախընտրական պայքարի շրջանում՝ մեր համատեղ ջանքերով:

Ե. Ավելորդ չեմ համարում հիշատակել և մի փաստի մասին, որն, անկասկած, ապացուցում է, որ ես ոչ մի դեպքում չեմ կարող դավել «Դաշնակցություն» կուսակցության շարքերը: Դա հաստատվում է ինձ ուղղված Հ. Առաքելյանի 1907 թ. հոկտեմբերի 1-ի նամակով: 1907 թ. Ռուսաստանի Պետական Դումայի՝ Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգներից պատգամավորի ընտրության ժամանակ ես ընտրվեցի Էջմիածնի գավառից պատվիրակ և ընտրություններին մասնակցեցի քաղաք Ելի-

զավետպոլում: Այդ ընտրությունների բոլոր մասնակիցները կարող են հավաստել, որ ես «Դաշնակցություն» կուսակցության հակառակորդների թվում եմ եղել, և այդ մասին վկայում է Առաքելյանի նշյալ նամակը: Այդ առթիվ հղում անեմ նաև ընտրություններին չմասնակցած անձի, ով կվկայի իմ հիշատակած փաստը: Այդ անձը Ելիզավետպոլի օկրուգային դատարանի նախկին անդամ, այժմ Էջմիածնի Սինոդի դատախազ Փ. Գ. Մելիք-Օհանջանովն է, ով կհաստատի և այն, որ ինձ հայ սահմանադիր-ժողովրդական կուսակցության կողմից Դումայի անդամության թեկնածու էին առաջադրում, որից ես հրաժարվել եմ: Վերջին կուսակցությունը, որը «Դաշնակցության» դեմ բռուն պայքար է մղել, ինձ իր թեկնածու չէր առաջադրի, եթե ես լինեի հեղափոխական կուսակցության կողմնակից: Այդ պայքարի մասնավորմանները կարող է հաղորդել վերոնշյալ Հ. Առաքելյանը, ում ես խնդրում [եմ] հարցաքննել որպես վկայի:

Չ. Վերջապես, իմ և իմ ընկերների նկատմամբ այդ կուսակցության թշնամական վերաբերմունքի, կուսակցություն, որին պատկանելու մեջ ինձ մեղադրում եք, ապացույցներ կայացնեմ 1909 թ. սեպտեմբերի 4-ի «Հորիզոն» թերթի N 28 համարում Տ. Բ. ստորագրությամբ հեղինակի հաղորդումը՝ Վաղարշապատից և խմբագրության հավելումը, որտեղ ինձ և իմ ընկերներին՝ Նահապետ եպիսկոպոսի «համակիրներին», մեղադրում էին որպես հետադիմականների, ժողովրդական իրավունքները ոտնահարողների:

Այս ամենից գատ որպես վկայի խնդրում եմ հարցաքննել ներքոնվանյալներին, ովքեր կհավաստեն, թե ինձ ինչքան օտար է ցանկացած հեղափոխական հակում, թե ես ինչպես եմ դատապարտել ցանկացած հեղափոխական կուսակցության գործողություններն ու մտածելակերպը: Այդ վկաներն են՝ իմ հոգևոր հայր, բարձրաշնորհ Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանցը, Նախիջևան-Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսը¹⁸, որի նստավայրը Քիչինևում է, իմ ընկերները՝ Ատր-

¹⁸ Նկատի ունի Ներսես արքեպիսկոպոս Խուղավերոյանին:

պատականի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսը¹⁹, Էջմիածնի վանական միաբանության անդամներ Գարեգին և Բենիկ²⁰ վարդապետները և նախկին վարդապետ, այժմ Ալեքսանդրապոլի առևտրական ուսումնարանի դասախոս Երվանդ Տեր-Մինասյանցը, Թիֆլիսի հայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Սաթուրյանը, Ալեքսանդրապոլում բնակվող իմ ուսուցիչ և Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի դասախոս Կարապետ Կոստանյանցը²¹, իմ ուսուցիչ և այժմ Էջմիածնի Սինոդի քարտուղար Հովհաննես Հովհաննիսյանը²², ճեմարանում իմ նախկին գործընկերներ, ճեմարանի դասախոսներ Մանուկ Աբեղյանը և Ստեփան Կանայանցը, բաքվեցի երդվյալ հավատարմատար Գարեգին Ենգիբարովը, Դոնի Նախիչևանում բնակվող երդվյալ հավատարմատար Գեորգի Իվանի Չուբարովը²³, «Մշակ» թերթի խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարը²⁴ և Համբարձում Առաքելյանը, իմ ընկեր Գևորգ սարկավազ Չորեքչյանը, ով հրաժարվել էր մասնակցել 1906 թ. Էջմիածնի կենտրոնական պատգամավորական ժողովին, Էջմիածնի Սինոդի դատախազ Փարսադան Գերասիմի Մելիք-Օհանջանովը, նույն Սինոդի նախկին հաշվապահ կապիտան Մաղաթովը և Էջմիածնի գավառապետ Լ. Լ. Լեմերմանը, ում որպես տեղական ոստիկանության պետի և ինձ արդեն երկար տարիներ ճանաչող անձի՝ պետք է որ լավ հայտնի լինի Էջմիածնում իմ գործունեությունը:

2. Ինձ մեղադրանք է ներկայացված մաև առ այն, որ ես Սկրտիչ Ա կաթողիկոսի դիվանապետ եղած ժամանակ թույլատրել կամ որպես հոգևոր գրաքննիչ դրական կարծիք եմ տվել և դրանով իսկ աջակցել Ե. Թոփչյանի հրատարակած «Լույս» օրացույցի տպագրմանը: Այդ մեղադրանքի առթիվ բացատրեմ, որ ես գրաքննիչ երբեք չեմ եղել, որ հոգևոր թե-

վանդակության բոլոր գրքերը, այդ թվում և օրացույցները, մշտապես՝ ինչպես և այժմ, տպագրության թույլատրվում են անձամբ կաթողիկոսի կողմից: Տվյալ դեպքում Թոփչյանը ո՛չ անձամբ, ո՛չ գրավոր նշյալ օրացույցի տպագրության համար ինձ չի դիմել, այլ նրա հանձնարարությամբ ինձ որպես կաթողիկոսի դիվանապետի (անձնական քարտուղար) փոխանցել է Խորեն վարդապետ Ղազարյանցը: «Լույս» օրացույցը կազմվել է ստորագրվել է նույն վարդապետի կազմած Էջմիածնի պաշտոնական օրացույցի նմանությամբ: Ղազարյանցը խնդրել է այդ աշխատանքը ներկայացնել Նորին Սրբության հաստատմանը: Խորեն վարդապետի այդ խնդրանքը ես կատարեցի, կաթողիկոսին ներկայացրի Խորեն վարդապետի ձեռքով գրված տետրակը, որը պարունակում էր բացառապես եկեղեցական-օրացույցային տվյալներ: Այդ օրացույցի մյուս բաժինների մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ, քանի որ դա արդեն աշխարհիկ գրաքննության գործն է: Որպես հաստատում իմ ներկա դիմումի՝ հղում եմ վկաներ Ղևոնդ եպիսկոպոս Հովհաննիսյանին, Խորեն վարդապետ Ղազարյանցին և Սինոդի գործավար Բարսեղ Ղարիբջանին, որոնց և խնդրում եմ հարցաքննել:

Եզրափակելով՝ չեմ կարող Չեր ուշադրությունը չհրավիրել, իմ կարծիքով, մի շատ կարևոր հանգամանքի վրա: Մույն թվականի սեպտեմբերի 15-ին, հարցաքննության ժամանակ, Չեր կողմից հայտարարվեց, որ ես մեղադրվում եմ «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամակցելու մեջ Էջմիածնի Սինոդի նախկին դատախազ Ֆրենկելի և ինձ բացարձակապես անհայտ ինչ-որ անձանց՝ Քեչիշյանի և Վարդերեսյանի ցուցմունքների հիման վրա: Վերջիններիս ես չգիտեմ, երբեք նրանց չեմ հանդիպել, առաջին անգամ եմ լսում նրանց անունները և չեմ կարողանում հասկանալ, թե

19 Նկատի ունի Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին:
 20 Նկատի ունի Գարեգին Յովսեփյանին և Բենիկ Եղիազարյանին:
 21 Կոստանյան Կարապետ Յովսեփի (14.01.1849, Գյումրի - 1.01.1920, Մոսկվա) - հայտնի բանասեր, մանկավարժ:
 22 Հովհաննիսյան Հովհաննես Սկրտչի (14.04.1864, Վաղարշապատ - 29.09.1929, Երևան) - հայտնի բանաստեղծ, թարգմանիչ, մանկավարժ:
 23 Չուբարյան Գևորգ Հովհաննեսի (1.11.1864, Նոր Նախիջևան - 29.09.1930, Դոնի Ռոստով) - իրավաբան, գրող, թատերական գործիչ:
 24 Քալանթար Ալեքսանդր Յայրապետի (20.09.1855, Վերին Ագուլիս, Նախիջևան - 20.10.1913, Թիֆլիս) - հասարակական գործիչ, խմբագիր, գրող:

ինչով են պայմանավորված նրանց ցուցմունքները, որոնք են այլ կերպ չեմ կարող անվանել, քան կեղծ և զրպարտանք: Ինչ վերաբերում է Ֆրենկելի ցուցմունքին, ապա ես պետք է ասեմ, որ այն վրդովում է մինչև հոգու խորքը՝ որպես կարգին մարդուն ոչ հարիր չարության և վրեժի արտահայտություն: Ըստ երևույթին, Ֆրենկելը մերկապարանոց զրպարտությամբ որոշել է ինձ վրա՝ որպես Էջմիածնի հայ-գրիգորյան Սինոդի անդամի, ուղղորդել իր չարությունը, որովհետև Սինոդի կողմից նրան Էջմիածնի վանքի տանը բնակարանի վարձակալական գումարի վճարման պահանջ է ներկայացվել: Այդ բնակարանը նա զբաղեցրել է 1904 թ. վերջից մինչև 1907 թ. օգոստոսը՝ տարեկան 200 ռուբլի վարձով, իսկ այդ ողջ ընթացքում վճարել է ընդամենը 3 ռուբլի 50 կոպեկ: Այդ պարտքի մասին ես հիշեցրել եմ դեռևս Սինոդի անդամ եղած ժամանակ: Որ Սինոդի նախկին դատախազին այնքան էլ հաճելի չէ դրա մասին հիշեցումը, երևում է նրանից, որ Էջմիածնի վանական վարչության նախկին նախագահ Ղևոնդ եպիսկոպոսին [Հովակիմյան] Ֆրենկելը սպառնացել է արտրել տալ Արխանգելսկ, եթե նա պնդի բնակարանի վարձակալական գումարը վճարել: Խնդրում եմ այդ առթիվ հարցաքննել Ղևոնդ եպիսկոպոսին: Նշյալ պարտքի գանձման համար Ֆրենկելին Սինոդի հավատարմատարի միջոցով արդեն հայց է ներկայացվել: Ֆրենկելի բարոյական բնութագրի համար հետաքրքիր կլինի նաև իմանալ, թե ինչքան չվճարված պարտքեր է թողել իրենից հետո Էջմիածնում: 1906 թ. օգոստոսից նա պարտք է Վաղարշապատ գյուղի բնակիչ Թևանոս Մուշեղյանին 530 ռուբլի, որը նա մինչև այժմ չի վճարել: Ֆրենկելը չի վճարել Ներսես Չաքարյանին 470 ռուբլի պարտքը, 1907-ից Մուքիաս արքեպիսկոպոսին պարտք է 100 ռուբլի:

Ներկա ցուցմունքում նշված փաստաթղթերը իմ կողմից ներկայացվել են ս. թ. սեպտեմբերի 19-ին: Իմ ցուցմունքներից որևէ բան հավելելու չունեմ: «Լույս»-ի հրատարակման առթիվ պատասխանատվության է ենթարկվել

25 Հովսեփյան Գարեգին Կարապետի (17.12.1867, գ. Մարաղա, ԼՂԴ - 21.06.1952, Անթիլիաս) - Սարդարապատի ճակատամարտի հերոս, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս, անվանի հայագետ:

Երեմիա վարդապետ Ստեփանյանցը:
 Ցուցմունքը գրված է իմ ձեռքով:
 Էջմիածնի հայ-գրիգորյան Սինոդի
 անդամ Հուսիկ վարդապետ Չոհրաբյան:
 Բննիչ Սիդավա:
 Գատախազի տեղակալ (ստորագրություն):
 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 4336-4340:
 Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 10
**ՎԿԱՅԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳ-
 ԲՈՒԹՅՈՒՆ**

1910 թ. նոյեմբերի 25: Գյուղ Վաղարշապատ:

Երևանի օկրուգային դատարանի Դատարանի Բննիչ Սիդավան Զրեական դատավարության կանոնադրության 712-րդ և 1037-րդ հոդվածների պահպանմամբ հարցաքննեց ներքուսկանյալին, և նա ցուցմունք տվեց.

Գարեգին վարդապետ Հովսեփյան²⁵, բնակվում եմ Էջմիածնում, 42 տարեկան, հայ-գրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար եմ:

Հուսիկ վարդապետ Չոհրաբյանին ես վարդոց եմ ճանաչում: Մենք միասին ուսանել ենք Էջմիածնի ճեմարանում և միասին ընդունվել

Էջմիածնի վանքի միաբանություն: Մեր համատեղ գործունեությունը շարունակվում է մինչև ներկա պահը, դրա համար էլ ես վճռականապես ու մաքուր խղճով կարող եմ հաստատել, որ Չոհրաբյանը ոչ միայն «Դաշնակցություն» կուսակցությանը չի անդամակցել, այլև եղել է նրա հակառակորդը, ինչն ապացուցվում է հետևյալով. Էջմիածնի ճեմարանի մի քանի շրջանավարտներ, հետագայում վարդապետներ, որոնց թվում է ես ու Չոհրաբյանը, սովորել և գործել ենք Նահապետ եպիսկոպոսի ղեկավարությամբ, ում կողմնակիցներն էինք: Նահապետի հայացքները և ուղղությունը՝ որպես դաշնակցականների հակառակորդի, բոլորին հայտնի էին: Դրանից զատ, Նահապետը «Դաշնակցություն» կուսակցությունից ստացել է սպառնալիքով նամակ, ընդ որում սպառնալիքը հասցեագրված էր նաև Նահապետի կողմնակիցներից ինձ և Չոհրաբյանին: Հետո 1908 թ. կաթողիկոսի ընտրություններից առաջ Թիֆլիսում տեղի ունեցավ մասնավոր խորհրդակցություն, որտեղ ես և Չոհրաբյանը գործում էինք համատեղ: Խորհրդակցության ժամանակ ես զեկուցում կարդացի ի պաշտպանություն Օրմանյան պատրիարքի թեկնածության, իսկ վերջինս, ինչպես հայտնի է, դաշնակցականների ընդգծված հակառակորդն է: Էջմիածնում կաթողիկոսի ընտրությունների ժամանակ Չոհրաբյանը՝ որպես պաշտոնական պատվիրակ, ձայն տվեց Օրմանյանին: Օրմանյանի և կաթողիկոսի ընտրության մասին ի պաշտպանություն Օրմանյանի ես գրքույկ²⁶ հրատարակեցի, ընդ որում նշյալ գրքույկում առկա էր բոլոր հեղափոխական կուսակցությունների, այդ թվում և «Դաշնակցություն» կուսակցության քննադատությունը: Թեպետ գրքույկում նույն Չոհրաբյանը չի հիշատակվում, սակայն այն հրատարակվել է Չոհրաբյանի հետ համատեղ: 1907 թ. Պետական Դումայի ընտրությունների ժամանակ Չոհրաբյանը գործել է «Դաշնակցության» դեմ: Դեռ ընտրություններից առաջ Չոհրաբյանը «Մշակ»-ի խմբագիր Համբարձում

Առաքելյանից նամակ էր ստացել, որտեղ նրան առաջարկվում էր «Դաշնակցություն» կուսակցության դեմ համատեղ գործել: Հայտնի է, որ «Մշակը» «Դաշնակցության» հակառակորդն է, իսկ Չոհրաբյանը «Էլպիս» կեղծանունով աշխատակցել է «Մշակ»-ին՝ գրելով հակադաշնակցական հոդվածներ: Վերջապես, 1906 թ. Չոհրաբյանը ստիպված էր թողնել կաթողիկոսի դիվանապետի պաշտոնը՝ որպես «Դաշնակցություն» կուսակցությանը ոչ ձեռնտու անձ: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:

Գարեգին վարդապետ:

Գատական Քննիչ Սիդավա:

Գատախազի Տեղակալ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, քք. 4335-4336:

Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 11

ՎԿԼՆԵՐԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1910 թ. նոյեմբերի 25: Քաղաք Երևան:

Երևանի օկրուգային դատարանի Դատական Քննիչ Սիդավան Քրեական դատարարության կանոնադրության 442-րդ և 1037-րդ հոդվածների պահպանմամբ հարցաքննեց ներքոնվանյալներին, և նրանք ցուցմունք տվեցին.

Ստեփան Մկրտչի Կանայանց²⁷, Էջմիածնի ճեմարանի դասախոս, 50 տարեկան, հայգրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակիցներին օտար եմ:

Հուսիկ վարդապետ Չոհրաբյանին ես վաղուց եմ ճանաչում: Ընդ որում, ես կարող եմ համոզված հայտարարել, որ Չոհրաբյանը ոչ միայն «Դաշնակցություն» կուսակցությանը չի անդամակցել, այլև այդ կուսակցության հակառակորդն էր: Դա երևում է հետևյալից. 1905 թ. հայկական եկեղեցական գույքը վերադարձնելուց հետո տարբեր դպրոցական հարցերի կարգավորման համար հանձնաժողովի ստեղծման նպատակով կաթողիկոսը կոնդակ հրապարակեց: Այդ հանձնաժողովը բաղկա-

26 Տես Յովսեփեան Վարդ. Գարեգին, Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան եւ կաթողիկոսական ընտրութիւն, Թիֆլիս, 1908: Բ. տպագր., 3րատ. Սրբ. Օրմանեանին համակրող Նոր-մախիջեանցիների, Թիֆլիս, 1911: 27 Կանայան Ստեփան Մկրտչի (25.12.1860, Իզդիր - 8.10.1937, Երևան) – հայտնի մանկավարժ, բանասեր:

ցած էր ճեմարանի ուսուցիչներից, որոնց թվում էր և Ջոհրաբյան վարդապետը: Այդ համձնա-
ժողովը «Դաշնակցություն» կուսակցության
կողմից բոյկոտվեց, և այդ կուսակցության
պնդմամբ 1906 թ. հրավիրվեց պատգամավո-
րական համագումար, որը փակվեց կառավա-
րության կողմից: Այդ համագումարի պատգա-
մավորների սեծամասնությունը կազմված էր
դաշնակցականներից, ինչը բոլորին հայտնի
էր: Համագումարի ընթացքում կաթողիկոսի
դիվանապետը Ջոհրաբյանն էր, սակայն նա,
որպես «Դաշնակցության» հակառակորդ, հա-
մագումարի պնդմամբ հեռացվեց, իսկ նրա
փոխարեն նշանակվեց դաշնակցականների
դրածո Տաճատ վարդապետը: Դրանից գատ,
Ջոհրաբյանը 1908 թ. կաթողիկոսի ընտրութ-
յան ժամանակ պաշտպանել էր Օրմանյանի
թեկնածությունը, որի դեմ քարոզել էր
«Դաշնակցություն»-ը: Ջոհրաբյանը «Էլպիս»
կեղծանունով աշխատակցում էր «Մշակ» թեր-
թին, որը դաշնակցականների հակառակորդն
էր, իսկ «Դաշնակցության» օրգան «Ալիք»
թերթը բազմիցս հարձակվել է Ջոհրաբյանի
վրա: Նրա գործունեությունը 1907 թ. Պետա-
կան Դումայի ընտրությունների ժամանակ ըն-
թացել է Ելիզավետպոլում: Անձամբ ես այդ
գործերի մասին ոչինչ չգիտեմ, բայց ինքը՝ Ջո-
հրաբյանն ասել է, որ գործել է դաշնակցական-
ների դեմ: Ընդհանրապես, Ջոհրաբյանը պահ-
պանողական ուղղության մարդ է և մշտապես
դեմ է եղել հեղափոխական շարժումներին:
Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:

Ստեփան Կանայանց:

Դատական Բննիչ Սիդավա:

Դատախազի տեղակալ (ստորագրություն):

* * *

Մանուկ Խաչատուրի Աբեղյան²⁸, Էջմիած-
նի ճեմարանի դասախոս, 45 տարեկան, հայ-
գրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակից-
ներին օտար եմ:

Հուսիկ վարդապետին ես ճանաչում եմ
չուրջ 15 տարի: Ես նրա հետ հաճախ հանդի-

պել և զրուցել եմ, ընդ որում Ջոհրաբյանը միշտ
հեղափոխական շարժումների, այդ թվում և
«Դաշնակցություն» կուսակցության դեմ է
եղել: Դա երևում է հետևյալից. 1908 թ. կաթո-
ղիկոսի ընտրությունների ժամանակ նա
պաշտպանել է «Դաշնակցության» հակառա-
կորդ Օրմանյանի թեկնածությունը, ինչը բոլո-
րին հայտնի է: 1905 թ. հայերին եկեղեցական
գույքը վերադարձնելուց հետո կաթողիկոսի
կոնդակով դպրոցական գործի կարգավորման
համար խորհուրդ նշանակվեց: Այդ խորհրդի
անդամներն էին ճեմարանի դասախոսները,
ինչպես նաև Հուսիկ վարդապետը և Նահապե-
տը [Եպիսկոպոս]: Այդ խորհրդին «Դաշնակ-
ցություն» կուսակցությունը բոյկոտ հայտարա-
րեց: Դրա համար էլ 1906 թ. գումարվեց
պատգամավորական համագումար, որը հե-
տագայում փակվեց կառավարության կողմից:
Այդ ժամանակ կաթողիկոսի դիվանապետը
Ջոհրաբյանն էր, ով համագումարի ժամանակ
պետք է թողներ իր պաշտոնը, քանի որ նա
դաշնակցականների սրտովը չէր: Դրանից
գատ, Ջոհրաբյանն իր խոսքերով՝ «Մշակ»
թերթի աշխատակիցն է եղել, իսկ այդ թերթը
«Դաշնակցության» հակառակորդն է: Ես լսել
եմ, որ 1907 թ. Պետական Դումայի ընտրութ-
յունների ժամանակ Ջոհրաբյանը գործել է
«Դաշնակցության» դեմ: Մինչև ընտրություն-
ները Ջոհրաբյանը «Մշակ» թերթի հրատարա-
կիչ Համբարձում Առաքելյանից նամակ էր
ստացել, որտեղ նա Ջոհրաբյանին
առաջարկում էր ընտրություններում դաշնակ-
ցականների դեմ համատեղ գործել:
Առաքելյանի նամակը ես ինքս եմ կարդացել:
Ընդհանրապես պետք է ասեմ, որ Ջոհրաբյանը
չափավոր պահպանողական է, ինչն ինձ հայտ-
նի է նրա հետ երկարատև ծանոթությունից:
Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:

Մանուկ Աբեղյան:

Դատական Բննիչ Սիդավա:

Դատախազի տեղակալ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 4340-4341:

Թարգմանություն ռուսերենից:

²⁸ Աբեղյան Մանուկ Խաչատուրի (5.03.1865, գ. Աստապատ, Նախիջևան - 25.09.1944, Երևան) – նշանավոր հայագետ, մանկավարժ:

ԹԻՎ 12
ՎԿԱՅԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1910 թ. նոյեմբերի 29: Գլուղ Վաղարշապատ:

Երևանի օկրուգային դատարանի Դատական Զննիչ Սիդավան Քրեական դատավարության կանոնադրության 712-րդ և 1037-րդ հոդվածների պահպանմամբ հարցաքննեց ներքուսկանյալին, և նա ցուցմունք տվեց:

Ղևոնդ եպիսկոպոս Հովակիմյան²⁹, բնակվում եմ Էջմիածնում, 58 տարեկան, հայ-գրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակիցներին օտար եմ:

Էջմիածնի Սինոդի նախկին դատախազ Ֆրենկելի հետ ես ոչ մի առանձնահատուկ հարաբերություններ չեմ ունեցել, այլ ծանոթ էի որպես Սինոդի դատախազի: Էջմիածնում Ֆրենկելը զբաղեցնում էր բնակարան վանքի տանը, սակայն երկու տարվա ընթացքում նա բնակվարձը չի վճարել: Սինոդի հրահանգով, որպես վանական վարչության նախագահ, Ֆրենկելից պահանջեցի գումարը, բայց նա չմոծեց: 1906 թ. կաթողիկոսի նախկին դիվանապետ Կորյուն վարդապետը³⁰ ասել է ինձ, որ Ֆրենկելն ինձ սպառնացել է աքսորել Արխանգելսկ: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Կաթողիկոսի դիվանապետի վրա հոգևոր գրաքննիչի պարտականություն երբեք չի դրվել, քանի որ հոգևոր բովանդակության գրքերի տպագրությունը թույլատրվում էր և թույլատրվում է բացառապես Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից՝ անձամբ: Կաթողիկոսի դիվանապետը միայն գեկուցող է, սակայն տպագրման ենթակա ստեղծագործությունների վերաբերյալ եզրակացություններ և կարծիքներ հազիվ թե վարիչն է տալիս: Կաթողիկոսի թույլտվությունը պահանջվում է հոգևոր բովանդակության գրքերի, ինչպես նաև օրա-

ցույցների եկեղեցական-ժամանակագրական մասերի առնչությամբ: 1906 թ. ես առաջարկեցի Խորեն վարդապետ Ղազարյանցին արագացնել Էջմիածնի օրացույցի կազմումը: Ղազարյանցն ինձ պատասխանեց, որ ինքը Թոփչյանի հանձնարարությամբ կազմում է «Լույս» օրացույցը և այն ավարտելուց հետո կձեռնարկի Էջմիածնի օրացույցի կազմմանը: Ղազարյանցը կազմել է «Լույս» օրացույցի միայն եկեղեցական մասը, և դա է ներկայացվել կաթողիկոսի դիվանին, որի վարիչն այն ժամանակ Ջոհրաբյան վարդապետն էր: Ես չգիտեմ, թե նա «Լույս» օրացույցի վերաբերյալ կարծիք տվել է, թե ոչ: Նա ինձ հայտնի չէ, թե այդ հարցով Թոփչյանը Ջոհրաբյանին դիմել է, թե ոչ: Հուսիկ վարդապետ Ջոհրաբյանին ես լավ եմ ճանաչում և կարող եմ հաստատել, որ նա չի պատկանել ոչ մի հեղափոխական կուսակցության, իսկ «Դաշնակցություն» կուսակցությանը նա վերաբերվել է թշնամաբար՝ որպես պահպանողական հայացքների տեր մարդ: Ջոհրաբյանը՝ որպես Նահապետ եպիսկոպոսի հետևորդ, հետապնդվում էր դաշնակցականների կողմից: Վերջիններս Նահապետին անվանում էին Գոլիցին, իսկ Նահապետի հետևորդներին՝ Գոլիցինի ճտեր: Ջոհրաբյանը կաթողիկոսի դիվանապետի պաշտոնից հեռացվեց բացառապես «Դաշնակցություն» կուսակցության պահանջով: 1908 թ. կաթողիկոսի ընտրությունների ժամանակ Ջոհրաբյանը ձայնը տվեց դաշնակցականների թշնամի Օրմանյան պատրիարքի օգտին: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:

Ղևոնդ եպիսկոպոս:

Դատական Զննիչ Սիդավա:

Դատախազի տեղակալ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 4348-4349:

Թարգմանություն ռուսերենից:

29 Գովակիմյան Ղևոնդ եպիսկոպոս (1852, Վաղարշապատ - 14.09.1915, Էջմիածին): 1878 թ. ձեռնադրվել է վարդապետ, 1901 թ.՝ եպիսկոպոս: 1901-1915 թթ. եղել է Մայր Աթոռի լուսարարապետ:

30 Կորյուն վարդապետ Սահակյանը 1905-1906 թթ. կարևոր դեր է կատարել Գանձակի գավառի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում, լիժնյան գործով մինչև 1917 թ. մայիս դատապարտվել է աքսորի Իրկուսկի մարզ:

ԹԻՎ 13

**ՎԿԱՅԻ ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳ-
ՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1910 թ. հոկտեմբերի 21: Դոնի Ռոսարով:

*Դոնի Ռոսարովի օկրուգի 1-ին տեղամասի
Դարավան Զննիչը Քրեական
դատարանի կանոնադրության 712-րդ
հոդվածի պահպանմանը հարցաքննեց ներ-
քանակակալին, և նա ցուցումը տվեց.*

Գևորգ Չորեքչյան, 42 տարեկան, հայ-
գրիգորյան, սարկավագ, բնակվում եմ Դոնի
Ռոստովում, չեմ դատվել:

Պողոս Խաչատուրի Չուբարյանին
ճանաչել եմ այն օրից, երբ նա սարկավագ
եղած ժամանակ հասունության վկայականի
քննությանը պատրաստվելու համար եկել էր
Դոնի Նախիջևան քաղաք, ապա մեկնել Ս.
Պետերբուրգ: Մինչև 1906 թ. ես նրա հետ չեմ
հանդիպել: Նույն տարվա ամռանը Պետեր-
բուրգի եկեղեցուց Էջմիածնի համագումարի
պատվիրակ եր: Արդյո՞ք Չուբարյանը անդա-
մակցել է «Դաշնակցություն» հեղափոխական
կուսակցությանը և Էջմիածնում 1906 թ. հոկ-
տեմբերի 29-ին գառամյալ Սուքիաս արքեպիս-
կոպոս Պարզյանցի անպատվելուն՝ չզիտեմ:
Դոնի Նախիջևան քաղաքում Չուբարյանը
եղել է պատգամավորների պատվիրակ: Նման
պատվիրակների թվում էի նաև ես: Նմաններից
հիշատակեմ որոշ անձանց, օրինակ՝ երգվյալ
հավատարմատար Գրիգոր Քրիստափորի
Չալխուշյան³¹, Դոնի Ռոստովում բանկի տնօ-
րեն Դավիթ Եզոբի Խոջան, հայկական հոգևոր
ճեմարանի տեսուչ Երվանդ Ալիմի Շահ-Ազիզ:
Այլոց չեմ կարող հիշել: Թե ում օգտին է քվեար-
կել Չուբարյանը՝ չզիտեմ, քանի որ քվեարկու-
թյունը գաղտնի էր: Պատգամավորների վերա-
բերյալ երկու հոսանք կար. մեկը պահանջում
էր տեղական որևէ բնակչի ընտրություն, մյուսը
պնդում էր, որ կարող է ընտրվել յուրաքանչյուր
ոք, անկախ իր ծննդավայրից: Առաջին հոսան-
քին պատկանում էի ես, ինչպես նաև, ինչքան
կարելի է դատել նրա խոսքերից, Չուբարյանը:
Թե ինչու է պատգամավոր ընտրվել Մինաս
Բերբերովը՝ չեմ կարող ասել: Թե որ կուսակ-

ցությանն է պատկանել Չուբարյանը՝ չզիտեմ,
սակայն ինչքան կարելի է դատել մտքերի
փոխանակության ժամանակ արտահայտված
նրա հայացքներից, նա դեմ էր «Դաշնակցու-
թյուն» կուսակցությանը, ինչի շնորհիվ և դար-
ձավ պատգամավոր: Քանի որ ես սկզբում չէի
ցանկանում մասնակցել Էջմիածնի համագու-
մարին, ապա չէի ուզում առաջադրել իմ թեկ-
նածությունը, ինչի մասին բոլորին ամենուր
հայտարարում էի: Երբ նկատելի դարձավ, որ
պատգամավորների մեջ հայտնվել են ոչ ցան-
կալի անձինք, ապա ես համախոհների
խնդրանքով և նկատի առնելով իմ եկեղեցու
շահը, որոշեցի առաջադրվել և պատգամավոր
ընտրվեցի: Ես երբեք «Նոր կյանք» թերթի
աշխատակից չեմ եղել և դրա համար էլ չեմ կա-
րող ասել, թե ով է եղել դրա հրատարակիչը,
խմբագիրը և այլն: Սկզբում թերթը կարդալով
ես այն համարում էի անկուսակցական, սա-
կայն հետո նրա ուղղվածությունը սկսեց
փոփոխվել, այն կարծես թե սկսեց համակրել
«Դաշնակցություն» կուսակցությանը, բայց
կրկին չեմ կարող ասել, թե ով է եղել դրա հրա-
տարակիչը, խմբագիրը և այլն, ինչպես նաև՝
երբվանից սկսեցի նկատել թերթի ուղղության
փոփոխությունը: Արդյոք «Նոր կյանք» թերթը
«Դաշնակցություն» կուսակցության Նալբան-
դի կենտրոնական կոմիտեի հրատարակու-
թյունն էր և գոյություն ունի՞ մնան կոմիտե՝ չզի-
տեմ: Թե Չուբարյանը եղել է այդ թերթի
աշխատակից և երբ՝ չզիտեմ:

Գևորգ սարկավագ Չորեքչյան:
Բնագիրը համապատասխան ստորագ-
րություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թ. 4249: Թարգ-
մանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 14

**ՎԿԱՆԵՐԻ ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1910 թ. հոկտեմբերի 30: Սբ. Էջմիածին:

*Երևանի օկրուգային դատարանի
Դարավան Զննիչ Միդավան Քրեական*

³¹ Չալխուշյան Գրիգոր Խաչերեսի (1.07.1861, Նոր-Նախիջևան - 12.1939, Դոնի Ռոստով) - հասարակական-
մշակութային գործիչ:

դարավարության կանոնադրության 712-րդ և 1037-րդ հոդվածների պահպանմամբ հարգաքննեց ներքոնկանյալներին, և նրանք ցուցմունք տվեցին.

Ներսես վարդապետ Մելիք-Թանգյան³², Էջմիածին գյուղի բնակիչ, 44 տարեկան, հայգրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար եմ:

Էջմիածնի վանքի նախկին սարկավագ Պողոս Չուբարյանին հանդիպել եմ Էջմիածնում որպես 1906 թ. տեղի ունեցած պատգամավորական համագումարի անդամ, սակայն Չուբարյանի հետ մերձավոր ծանոթություն չեմ ունեցել: Իսկապես, ես լսել եմ, որ Կարապետ վարդապետի³³ և Չուբարյանի հարաբերությունները լարված էին, և դրա պատճառով իբր Չուբարյանը զրկվել է կրթաթոշակից, սակայն այդ հարաբերությունների մանրամասներն ինձ հայտնի չեն: 1906 թ. հոկտեմբերին ես Ելիզավետպոլի նահանգի Ջանգեզուրի գավառի Տաթևի վանքում էի: Այդ պատճառով չեմ կարող բացատրել այն հանգամանքները, որ պայմանավորել են ամբոխի կողմից Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանին անպատվելուն: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:
Մելիք-Թանգյան վարդապետ:

* * *

Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս Գևորգյան, բնակվում եմ Էջմիածնում, 63 տարեկան, հայգրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար եմ:

Էջմիածնի վանքի նախկին սարկավագ Պողոս Չուբարյանին ճանաչում եմ, քանի որ նա եղել է Էջմիածնի ճեմարանի շրջանավարտ, և որպես սարկավագ՝ վանական միաբանության անդամ: Կարապետ վարդապետը եղել է ճեմարանի դասախոս, իսկ Չուբարյանը՝ դրա շրջանավարտ, սակայն թե ինչպիսի հարաբերություններ են եղել նրանց միջև՝ ինձ հայտնի չէ: Հավասարապես ինձ հայտնի չէ, թե Չուբարյանը ստացել է կրթաթոշակ կամ զրկվել է արդյոք դրանից: Թե ինչպիսի հանգամանքներում է 1906 թ. հոկտեմբերի 29-ին տեղի ունեցել ամբոխի կողմից Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանի անպատվումը՝ չեմ կարող ասել, քանի որ այդ դեպքի ականատեսը չեմ եղել: Ով է եղել ամբոխի ղեկավարը՝ չգիտեմ: Այդ դեպքին Չուբարյանի, Լևոն Մուշեղյանի և Համագասպ Նորիստյանի որևէ մասնակցության մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Այդ դեպքը բխել է «Գաշնակցություն» կուսակցությունից թե ոչ՝ չեմ կարող բացատրել: Ինչն է Պարզյանի անպատվելու առիթ ծառայել՝ անձամբ չգիտեմ, սակայն ըստ զրույցների՝ ինձ հայտնի է հետևյալը. դեպքից որոշ ժամանակ առաջ հանգուցյալ կաթողիկոսը³⁴ կոնդակ էր հրատարակել, ըստ որի Էջմիածնի վանքի բոլոր պաշտոնական անձինք պետք է նշանակվեին կաթողիկոսին առընթեր հատուկ խորհրդի գիտությամբ, որի անդամները պետք է ընտրվեին վանական միաբանության կողմից: Կոնդակի հրապարակումից մի քանի օր անց լուր տարածվեց, որ կաթողիկոսն առանց նշյալ խորհրդի գիտության Մինոդի անդամների պաշտոնի հաստատման համար ներկայացրել է Մեսրոպ, Մխիթար և Եղիշե վարդապետների թեկնածությունները: Քանի որ այդ ներկայա-

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒ

Գ. (Թ) փարի, քիվ 2 (34) արքի-հունիս, 2011

ՎԵՄ համահայկական համոթես

32 Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան (16.03.1866, Բռնակոթ - 26.09.1948, Թավրիզ) – անվանի հոգևորագրային գործիչ, հայագետ: 1901 թ. ձեռնադրվել է վարդապետ, 1914 թ.՝ եպիսկոպոս: 1901-1905 թթ.՝ Տաթևի վանքի վանահայր, 1912-1948 թթ.՝ Ատրպատականի թեմի առաջնորդ:

33 Նկատի ունի Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին:

34 Նկատի ունի Մկրտիչ Ա. Խրիմյանին:

ցումը հակասում էր հրապարակված կոնդակին, ապա վանական միաբանության դժգոհ անդամները, որոնց ղեկավարն էր Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզյանը, ներկայացան կաթողիկոսին և հայտնեցին իրենց դժգոհությունը: Դա պատճառ եղավ, որ կաթողիկոսը փոստից հետ վերցրեց նշյալ վարդապետների մասին ներկայացման փաթեթը: Ահա և խոսում էին, որ կաթողիկոսի կարգադրությանը Պարզյանցի միջամտությունը հենց նրան անպատվելու պատճառ հանդիսացավ: Թե ինչ հեղափոխական կուսակցությունների էին պատկանում Մեսրոպ և Մխիթար վարդապետները՝ չգիտեմ, սակայն Եղիշե վարդապետը հնչակյան էր և «Դաշնակցություն» կուսակցությունը չէր սիրում նրան: Հանգուցյալ կաթողիկոսն իր կամքին հակառակ է հետ վերցրել վերոնշյալ ներկայացումը, ինչի ապացույց կարող է ծառայել այն, որ այդ ներկայացումը կրկին ուղարկվել է: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է: Հավելեմ՝ կաթողիկոսը հետ է վերցրել ներկայացման փաթեթը ոչ թե իր կամքին հակառակ, այլ զիջելով Պարզյանցի գլխավորած վանական միաբանության դժգոհ եղբայրների խնդրանքներին:

Վկան ցանկություն հայտնեց իր ցուցմունքը կցել հայերեն լեզվով՝ ռուսերենի չիմացության պատճառով:

Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

* * *

Բարկեն վարդապետ Հարությունի Աղավելյան³⁵, բնակվում էմ Էջմիածնում, 41 տարեկան, չեմ դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար եմ:

Նախկին վարդապետ Պողոս Չուբարյանին ճանաչում եմ, քանզի մենք միաժամանակ ենք ուսանել Էջմիածնի ճեմարանում: Չուբարյանը ճեմարանի տեսուչի նախկին օգնական Կարապետ վարդապետի հետ թշնամական հարաբերությունների մեջ չէր և, ինչքան ինձ

հայտնի է, Չուբարյանը կրթաթոշակից չի գրկվել: Թե ինչպիսի հանգամանքներում է տեղի ունեցել Սուքիաս Պարզյանցի անպատվելը՝ չգիտեմ, քանի որ այդ դեպքի ակնանատեսը չեմ եղել: Ըստ զրույցների՝ դեպքի պատճառն այն էր, որ տարածվել էր լուր այն մասին, որ Պարզյանցը խառնվել է կաթողիկոսի կարգադրությանը, ով իբր թե Պարզյանցի պնդմամբ հետ է վերցրել Մեսրոպ, Մխիթար և Եղիշե վարդապետներին Սինոդի անդամ նշանակելու մասին ներկայացումը: Ով է ղեկավարել Պարզյանցին անպատվող ամբողջին՝ ինձ հայտնի չէ: Այդ գործում Չուբարյանի, Լևոն Մուշեղյանի և Համազասպ Նորհատյանի մասնակցության մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ, սակայն համենայն դեպս Մուշեղյանը մասնակցել է այդ գործին, քանի որ նա դեմ է եղել ամեն տեսակ բռնության, ինչպես ինձ հայտնի է հենց Մուշեղյանի խոսքերից: Արդյոք Պարզյանցին անպատվելը բխել է «Դաշնակցություն» կուսակցությունից թե ոչ՝ չգիտեմ: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Չուբարյանը, որքան ինձ հայտնի է, հեղափոխական կուսակցություններին չի անդամակցել, քանի որ նա խաղաղ կյանք է վարել:

Ընթերցված է:

Բարկեն վարդապետ Աղավելյան:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

35 Բարկեն վարդապետ Աղավելյան (10.10.1869, Շուշի - 3.01.1916, Վաղարշապատ) - հոգևոր գործիչ, խմբագիր, հրապարակախոս, հայագետ: 1895 թ. ավարտել է Գևորգյան ճեմարանը, 1898 թ. ձեռնադրվել է վարդապետ: Եղել է «Վրարատ»-ի խմբագիր, Մայր Աթոռի Որբանոցի պատասխանատու, մահացել է տիֆից: Գրել է հոդվածներ արևմտահայ գաղթականների վիճակի բարելավման, Հայկական հարցի հայանպաստ կարգավորման վերաբերյալ:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, քք. 4269-4271:
Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 15

**ՎԿԵՅԻ ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳ-
ՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1910 թ. հունվարի 25: *Քաղաք Երևան:*

*Երևանի օկրուգային դատարանի
Դատական Բնկիչ Սիդավան Բրեսկան
դատավարության կանոնադրության 714-րդ և
1037-րդ հոդվածների պահպանմամբ որպես
վկայի հարցաքննեց ներքոսովանյալին, և նա
ցուցմունք տվեց.*

Երվանդ վարդապետ Տեր-Սինասյան³⁶,
ապրում եմ Էջմիածնում, 30 տարեկան, հայ-
գրիգորյան, չեմ դատվել, գործին մասնակից
անձանց օտար եմ:

Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի նախկին
տեսուչ Սինաս Բերբերովին³⁷ ճանաչում եմ
նրա Էջմիածին գալու ժամանակվանից,
այսինքն՝ 1907 թ. օգոստոսից մինչև նրա ձեր-
բակալումը: Որպես Էջմիածնի վանքի վարդա-
պետ և նշյալ ճեմարանի դասախոս՝ հաճախ եմ
հանդիպել Բերբերովին, նրա հետ մշտական
շփում ունեցել և դրա համար կարող եմ հաս-
տատապես հայտարարել, որ Բերբերովին
Էջմիածնում գտնվելու ժամանակ «Դաշնակ-
ցություն» կուսակցությանը չի անդամակցել:
Բերբերովին ընդհանրապես հեղափոխական
կուսակցությունների հակառակորդ էր, ինչը
հաստատվում է նրանով, որ նա մինչև Էջմիա-
ծին գալը «Նոր դար»³⁸ պահպանողական թեր-

թի խմբագիր էր: Դրանից բացի, Բերբերովին
1908 թ. հոկտեմբերին Էջմիածնում կաթողիկո-
սի ընտրության ժամանակ հեղափոխական
կուսակցությունների հայտնի հակառակորդ
Օրմանյան պատրիարքի³⁹ թեկնածության
կողմնակից էր: Բերբերովին քաղաքական հա-
յացքները և համոզմունքները ինձ հայտնի են
նրա հետ զրույցից, առանց որի հնարավոր չէ
երկու տարվա ընթացքում միասին ապրել:
Բերբերովին այժմ ապրում է Բաքվում: Դոնի
Նախիջևանում և Դոնի Ռոստովում Բերբեր-
ովին գործունեության մասին ոչինչ չգիտեմ, քանի
որ մինչև նրա Էջմիածին գալը նրան չէի
ճանաչում: Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

Ընթերցված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագ-
րություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1625: Թարգ-
մանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 16

**ՎԿԵՅԻ ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳ-
ՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1910 թ. հունիսի 4: *Քաղաք Հին Ղրիմ:*

*Թեոդոսիայի գավառի 2-րդ տրեդանսի Դա-
տական Բնկիչը Բրեսկան դատավարության
կանոնադրության 712-րդ և 1037-րդ հոդված-
ների պահպանմամբ որպես վկայի հարցաքն-
նեց ներքոսովանյալին, և նա ցուցմունք տվեց.*

Իսահակ վարդապետ Տեր-Սիբայելյանց⁴⁰,
42 տարեկան, հայ-գրիգորյան հավատքի, Հին
Ղրիմ քաղաքին մերձակա Սբ. Խաչ վանքի վա-
նահայր:

36 Տեր-Սինասյան Երվանդ Գալուստի (7.11.1879, գ. Զառիճ, Շիրակի մարզ - 12.07.1974, Երևան) - անվանի բանասեր, բանասիրության դոկտոր (1943), պրոֆեսոր (1945), ԶԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ (1964): 1910 թ. հրաժարվել է հոգևոր կոչումից: Եղել է Հայաստանյայց եկեղեցու արմատական բարեփոխման գաղափարախոսներից մեկը: 1956-1970 թթ. աշխատել է որպես ԶԳ ԳԱ Զր. Աճառյանի անվան Լեզվի ինստիտուտի բառարանագրության բաժնի վարիչ:

37 Բերբերյան Սինաս Դովհաննեսի (16.04.1871, Նոր Նախիջևան - 11.01.1919, Երևան) - հասարակական գործիչ, գրականագետ, մանկավարժ: Եղել է ԶՅԴ Նալբանդի (Նոր-Նախիջևան) կենտրոնական կոմիտեի անդամ: 1914 թ. ընտրվել է Հայոց Ազգային Բյուրոյի քարտուղար: 1918-1919 թթ. եղել է Հայաստանի առաջին Հանրապետության պետական վերահսկիչ: Մահացել է բժավոր տիֆից:

38 «Նոր դար» քաղաքական և գրական լրագիրը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1883-1916 թթ., հրատարակիչը Սպանդար Սպանդարյանն էր:

39 Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան (11.02.1841, Կ. Պոլիս - 6.11.1918, Կ. Պոլիս) - նշանավոր հոգևոր գործիչ, աստվածաբան, պատմաբան: 1881-1887 թթ. եղել է Կարևո թեմի առաջնորդը, աջակցել Կարինի Սանա-սարյան վարժարանի բացմանը և «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության գործունեությանը: 1889-1896 թթ. եղել է Արմաշի վանահայր և կազմակերպել է տեղի հանրահայտ դպրոցները: 1896-1908 թթ. Կ. Պոլիսի Հայոց պատրիարք: Գեղիցյանի և «Համապատում» ու «Ազգապատում» մեծարժեք աշխատությունները:

40 Տեր-Սիբայելյան Իսահակ եպիսկոպոս (1868, գ. Բանանց, Գյուսիսային Արցախ - 1.03.1938): Եղել է Մայր Աթոռի միաբան: Չերքեզկավել է չեկայի կողմից 1936թ.: 1937թ. հուլիսի 21-ին դատապարտվել է 5 տարվա աքսորի, մահացել է աքսորավայրում:

1906 թ. օգոստոսի 15-18-ին որպես պատգամավոր ներկա են եղել Էջմիածնի համագումարին: Այն ժամանակ ես ծառայում էի Էջմիածնի վանքում: Համագումարի ծրագիրը բաղկացած էր երեք հարցից՝ հայկական եկեղեցական-ծխական դպրոցների կառավարում, եկեղեցական գույքի կառավարում, տարբեր պաշտոնների հոգևորականության ընտրվելու կարգ: Համագումարի նախագահ ընտրվեց Սիմոն Չավարյանը, տեղակալներ՝ Սամսոն Հարությունյանը⁴¹ և Ավետիս Սահակյանը⁴²: Ընթերցված ազգանուններից հիշում եմ Սիմոն Շխիյանցին⁴³, Արսեն վարդապետ Դլաթյանին⁴⁴ և Պողոս Չուբարյանին, ովքեր ընտրվեցին քարտուղարի տեղակալներ: «Դաշնակցություն» կուսակցությանն անդամակցում էին Եղիշե Թոփչյանը⁴⁵, Սիմոն Չավարյանը, Տաճատ վարդապետը, Արսեն վարդապետ Դլաթյանը, Լևոն Աթաբեկյանը⁴⁶, Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանը⁴⁷, Համագասպ Օհանջանյանը⁴⁸, Սմբատ Խաչատրյանը: Այդ անձինք համագումարի նիստերին ելույթներում իրենց բացահայտ հայտարարեցին «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմնակիցներ: Ելույթների տեքստերը հետո տպվեցին թերթերում: Այլ պատգամավորների շրջանում այդ անձանց որևէ հատուկ գործունեություն կամ քարոզչություն ինձ հայտնի չէ: Օգոստոսի 16-17-ի նախնական խորհրդակցության վերաբերյալ, որտեղ որոշվել էր լուծա-

րել եկեղեցիները որպես պետական հիմնարկություն⁴⁹, ոչինչ չգիտեմ: Օգոստոսի 18-ի նիստում ես հետևյալ պատգամավորների հետ՝ Գևորգ Չորեքչյան⁵⁰, Համբարձում Առաքելյան⁵¹, Սամսոն Հարությունյան, Գրիգոր Տեր-Գրիգորյան և Հարություն Թումանյան, հայտարարեցին, որ համագումարի պատգամավորների ընտրությունը և հենց համագումարը համարում ենք անօրինական և այսուհետ չենք կարող մասնակցել համագումարի աշխատանքներին, քանի որ մենք գտնում էինք, որ ընտրությունները և ինքը՝ համագումարը, գտնվում են «Դաշնակցություն» կուսակցությանը պատկանող մեծամասնության ճնշման ներքո: Տալով այդ հայտարարությունը՝ ես վեց ընկերների հետ լքեցի համագումարը: Ռուսաստանում ազատագրական շարժանը վերաբերող «Դաշնակցություն» կուսակցության բանաձևն ինձ հայտնի դարձավ հետո՝ թերթերից: Ես համագումարի նիստերին այլևս չեմ հաճախել: «Մշակ» թերթի խմբագրի ելույթը ինձ նույնպես հայտնի է միայն թերթերից: Նա ժամանել էր այն օրը, երբ մենք լքեցինք համագումարը:

Ընթերցված է:

Իսահակ վարդապետ Տեր-Միքայելյան:

Դատական Քննիչ (ստորագրություն):

Դատախազի տեղակալ (ստորագրություն):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 4, թթ. 2883-2884:

Թարգմանություն ռուսերենից:

41 Հարությունյան Սամսոն (1869, գ. Գանձաքար, Իջևան - 1941) - անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ: Եղել է Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության նախագահ, Ազգային Բյուրոյի նախագահ, Հայ ժողովրդական կուսակցության փոխնախագահ:

42 Ավետիս (Ավետիք) Սահակյանի դատական գործը տես «Վեմ», 2011, N 1, էջ 193-205:

43 Շխյան (Շխյանց) Սիմոն Գերասիմի (1865-1947) - 1890-ական թվականներից ժնկում սովորելու շրջանից, ակտիվորեն մասնակցել է ՀՀԳ գործունեությանը, եղել է Ռոստոմի մտերիմ ընկերը: Տես «Ռոստոմ: Նամականի». մահուան ութսունամեակին առթիւ, Պեյրուք, 1999, էջ 9-11: Այս շրջանում եղել է Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ, զբաղվել գրական-քարզանչական աշխատանքով: Ձերբակալվել է լիժնյան գործով:

44 Նկատի ունի Արսեն վարդապետ Դլոճյանին (1868-1944):

45 Թոփչյան Եղիշե Թադևոսի (1872-1909) - գրող, հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1905 թ. Թիֆլիսում մասնակցել է հայ-թուրքական կռիվներին, 1907 թ. ՀՀԳ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրվել Արևելյան Բյուրոյի անդամ:

46 Թերևս նկատի ունի Լևոն Աթաբեկյանին:

47 Տեր-Մարտիրոսյան Հովհաննես Գրիգորի - Ա-Դո (14.01.1867, Նոր Բայազետ - 7.02.1954, Երևան) - հայտնի գրող, վիճակագիր, հրապարակախոս:

48 Համագասպ Օհանջանյանի դատական գործը տես «Վեմ», 2009, N 2, էջ 144-170:

49 Նկատի ունի պետությունից եկեղեցու անջատումը:

50 Գևորգ Զ. Չորեքչյան (2.12.1868, Նոր Նախիջևան - 9.05.1954, Էջմիածին) - 1913 թ. ձեռնարկվել է վարդապետ, 1917 թ.՝ եպիսկոպոս: 1915 թ. եղել է «Եղբայրական օգնության հանձնաժողով»-ի անդամ, 1916-ից՝ նախագահ, 1922-1927 թթ.՝ Վրաստանի թեմի առաջնորդ, 1938-ից ղեկավարել է Հայաստանյայց եկեղեցու գործերը, 1941-ից՝ կաթողիկոսական տեղապահ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ 1945-1954 թթ.:

51 Առաքելյան Համբարձում Աստվածատուրի (29.04.1855, Շուշի - 6.07.1918, Թիֆլիս) - անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, գրող, խմբագիր, արևելագետ: 1913-1918 թթ.՝ «Մշակ» թերթի հրատարակիչ-խմբագիր: